

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
И ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ**

БАНК ИШИ КАФЕДРАСИ

Ўлғзма ҲуҲида
УДК

ИСАЕВ БАҚ ОДИР ИСМАИЛОВИЧ

**МАМЛАКАТ И ИҚТИСОДИЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ
ШАРОИТИДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ТОМОНИДАН УЗОҚ
МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАШ МЕХАНИЗМИ ВА УНИ
ТАКОМИЛАШТИРИШ**

5А 340307 “Халқ аро валюта кредит муносабатлари”
мутахассислиги бўйича магистр даражасини
олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий рақбар: и.ф.н., доц.
Мусабеков Ж.Х.

Тошкент-2011

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I-боб. Банк-молия ва кредит тизимининг барқарорлиги – иқтисодийни модернизация қилишнинг асоси	8
1.1. Ўзбекистон Республикасининг кредит тизимининг таркибий қисмлари ва уларни молиявий муносабатларни ривожлантиришдаги аҳамияти	8
1.2. Кредит тизими ривожланишининг асосий босқичлари.....	19
1.3. Кредитнинг иқтисодий моҳияти ва асосий шакллари.....	26
II-боб. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан олиб борилаётган кредитлаш сиёсатининг амалий жихатлари.....	34
2.1. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг кредитлаш жараёни	34
2.2. Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари томонидан бериладиган узоқ муддатли кредитларнинг ролини ошириш механизми	37
2.3. Узоқ муддатли кредитлаш механизмнинг жаҳон тажрибаси.....	48
III-боб. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийни модернизация қилиш шароитида тижорат банкларидаги узоқ муддатли кредитлаш механизмини такомиллаштириш йўллари.....	58
3.1. Иқтисодийни модернизация қилишда тижорат банклари томонидан берилган узоқ муддатли кредитларнинг тутган ўрни	58
3.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийни модернизация қилиш шароитида узоқ муддатли кредитлаш механизмини такомиллаштириш йўллари	68
Хулоса ва таклифлар	75
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	82

КИРИШ

Тадбиқот иши мавзусининг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини ўлга киритиши, ўз тараққиёти йўлини мустақил танлаши имкониятини берди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Абдуланиевич Каримов мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ўз умрини ўтаб бўлган эски шўролар тизимидан воз кечиб, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш, очиқ демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш йоясини ва уни амалга оширишнинг беш тамойилини асослаб берди. Уларни изчил қўлга тадбиқ этиш туфайли бугун мамлакатимиз иқтисодиёти юқори суръатлар билан ўсиши ва макроиқтисодий мутаносиблик таъминланиб, ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш ва модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш давом эттирилмоқда. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ўшма корхоналар тузиш, корхоналарни очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантириш, аynиқса, кичик қамда хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга ва уларга ишлаб чиқаришни модернизация қилиш учун Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан бериладиган узоқ муддатли кредитларга боғлиқдир.

Жақон молиявий-иқтисодий инқирози даврида Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, “Банк тизимини ўллаб-ўувватлаш; ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверсификация қилиш; инновацион технологияларни кенг жорий этиш — Ўзбекистон учун инқирозни бартараф этиш ва жақон бозорида янги марраларга чиқишнинг ишончли йўлидир”¹. Мухтарам юртбошимиз гапларидан хулоса қилиб шуни такидлаш жоизки, банк-молия тизими ва иқтисодиётни модернизация қилиш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ соҳалардир. Бундан ташқари

¹И. А. Каримов. “Жақон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари”, Тошкент - «Ўзбекистон» - 2009 й.

Президентимиз 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида “Дунёдаги тараққий топган 20 та давлат иштирокида ташкил этилган, "Катта йигирмалик" деб ном олган гуруҳ доирасида қабул қилинаётган барча чора-тадбирларга қарамасдан, жаҳон иқтисодиётида барқарор ўсиш суръатларига эришиш йўлида қозирча бирон-бир жиддий силжиш кўзга ташланаётгани йўқ.”² деб таъкидладилар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки йиллардан бошлаб, банк-кредит соҳасининг бир шакли бўлган узоқ муддатли кредитлашга катта эътибор берилмоқда. Узоқ муддатли кредитларнинг мамлакатда ишлаб чиқаришни модернизация қилишга жалб этиш инновацион технологияларни ривожлантиришга ва замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга имкон яратади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Банк тизимини ривожлантириши ва барқарорлигини таъминлаш масалалари бир асрдек ўзоқ вақт давомида иқтисодчи олимларнинг эътиборини тортиб келмоқда. П.С.Панова, В.В.Иванова, И.В.Камсников, Ю.А.Бабичев, Э.Н.Васимишиев, В.М. Усоскин, Р.С.Портер, Д.Полфремон, Ф.Форд, Ж.Долон ва бошқа аълолар МДҚ қамда бошқа чет мамлакатлар олимлари ўз илмий ишларида тижорат банклари барқарорлигини таъминлашнинг назарий ва амалий масалаларига тўхталиб ўтганлар.

Гарчи аълолар ишлар банк тизимини шакллантириш ва ривожлантириш борасида қилинган бўлсада, бу борада ечимини кутаётган муаммолар қам йўқ эмас.

Илмий ишнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг асосий мақсади, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини модернизация қилишда банк кредит тизимини ривожлантириш ва самарадорлигини таъминлаш масалаларини яхлит тарзда ўрганиш асосида республикада бозор

² И.Каримов. “Барча режа ва дастурларимизватанимиз тараққийётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади”. Т. “Ўзбекистон”. 2011 й. 44 б.

ислоҳотларининг ҳозирги босқичида кредитлаш тизими ва уни тартибга солиш механизмини янада такомиллаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқаришдан иборат.

Ушбу мақсад, тадқиқот минтақаси ва таркибий тузилишига мос равишда ишда қўйидаги вазифалар белгиланган;

- иқтисодий жиғатдан тараққий этган мамлакатлар амалиётида мувоффақиятли қўлланилиб келинаётган пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш амалиётини ўрганиш ва умумлаштириш;

- турли иқтисодий усуллар воситасида тижорат банклари ликвидлиги ва тўлов қобилиятини таъминлаш масалаларини ечимини топиш ва банк тизими фаолиятининг ушбу йўналишида амалий таклифларни ишлаб чиқиш;

- Республика Марказий банки томонидан ўрганилган иқтисодий меъёрларнинг моҳияти ва амалий аҳамиятини тадқиқ қилиш;

- узоқ муддатли банк кредитларини корхоналар фаолияти ва иқтисодиётни ривожлантиришдаги ўрнини аниқлаш;

- узоқ муддатли банк кредитлари қисобини такомиллаштириш юзасидан тавсияларни илмий асослаш.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети бўлиб ўзоқ муддатли банк кредитлари қисобини такомиллаштириш масалалари қисобланади.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асоси. Чет эл ва мамлакатимиз иқтисодчиларининг тижорат банклари барқарорлигини таъминлаш, пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш муаммоларига бағишланган ишлари қисобланади.

Тадқиқотнинг объекти. Диссертацион ишнинг объекти бўлиб, мамлакатимизда иқтисодиётни таркибий қайта тузишда тижорат банклари томонидан узоқ муддатли кредитларни беришда олиб борадиган фаолияти қисобланади.

Тадқиқотнинг предмети бўлиб эса, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини реструктуризация қилиш жараёнларида узоқ муддатли

кредитларнинг самарадорлигини ошириш борасидаги муаммоларни аниқлаш ва илмий жиҳатдан асослаб бериш висобланади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

- мамлакатимизда иқтисодиётни таркибий таъйинлаш даврида узқимуддатли кредит ва унинг иқтисодий-молиявий асосларига хос бўлган хусусиятлари аниқланди;

- мамлакатимиз иқтисодиётни таркибий таъйинлаш шароитида узқимуддатли кредитлашнинг ўрни ва ролининг амалдаги «Ўзбек модели»га хос бўлган бир қатор муҳим ўзгаришлар аниқлаб берилди;

- иқтисодни таркибий таъйинлаш шароитида тижорат банкларининг узқимуддатли кредит ва инвестицион манбалар висобидан олиб борадиган инвестицион фаоллигини ошириш билан боғлиқ бўлган асосий муаммоларнинг моҳияти очиқ берилди ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан илмий-амалий таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилди;

- узқимуддатли кредит ва инвестициянинг тузилмавий таркиби таҳлил қилиш асосида Республика минтақавий шудудларда ушбу жараёни жадаллаштириш мақсадида мавжуд қолатни таҳлил этиш учун ахборотлар базасининг кетма-кетгиги ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, унда илгари сурилган алоқида амалий таклифлар мамлакатнинг тижорат банклари томонидан етакчи тармоқ ва соҳаларига берилаётган узқимуддатли кредитлаш жараёнида ва барча манбалар висобидан молиялаштиришни такомиллаштириш тадбирларини ишлаб чиқишда фойдаланилиши мумкин.

Тадқиқот ишининг тузилиши кириш, 3та боб, хулоса ва таклифлар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-боб. Банк-молия ва кредит тизимининг барқарорлиги – иқтисодийни модернизация қилишнинг асоси

1.1. Ўзбекистон Республикасининг кредит тизимининг таркибий қисмлари ва уларни молиявий муносабатларини ривожлантиришдаги аҳамияти

Муқтарам юртбошимиз таъкидлаганларидек “...тижорат банклари етарли капиталга эга, молиявий барқарор бўлиши лозим, бир сўз билан айтганда, улар йирик инвестиция институтларига айланиши даркор”.³

Корхоналар ўз маблақлари етарли бўлмаганида банкдан кредит маблақлари ёки бошқа юридик ва жисмоний шахслардан қарз маблақлари олишлари мумкин.

Кредитлаш орқали ақолининг, корхонанинг ва давлатнинг бўш турган пул маблақлари банкларда тўпланади ҳамда муаян ақо эвазига вақтинча фойдаланиш учун хўжалик юритувчи субъектларга берилади. Маълумки ишлаб чиқариш воситалари қўринишидаги капиталнинг тармоқдан тармоқга ўтиш имкониятлари жуда чекланган, лекин иқтисодийда қар доим иқтисодий ресурсларни, энг аввало капитални, тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш зарурияти мавжуд бўлади. Бу вазифани энг оқилона тарзда кредит механизми ва унинг таркабий қисми бўлиб банк кредити адо этади. Банк кредити ва молиявий ресурслар пул капитали сифатида жамланади ҳамда тармоқлар ва мақсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасида бозор талаблари асосида тақсимланади, кредитни белгиланган муддат давомида қайтариш ва кредит фойдаланганлик учун муайян ақо тўлаш зарурлиги кредитга олинган маблақлардан юқори самара бера оладиган фаолият соҳаларида фойдалинишга мажбур этади. Шундай қилиб, кредит иқтисодий самарадорлик даражасини оширишга хизмат қилади. Банк кредитининг муқим вазафаларидан бири бу ишлаб турган корхоналар маблақларини

³ И.Каримов Асосий вазафамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Тошкент “Ўзбекистон” 2010-80 б. 57 бет.

доиравий алмаштиришнинг узлуксизлигини таъминлашдан иборат. Бу асосан Ўзбекистонда муддатли кредитлаш воситасида амалга оширилади.

Банк кредити корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишига хизмат қилиши туфайли иқтисодийда фойданинг капиталлашуви жараёнларини тезлаштиради. Банк кредити мамлакатда пул массасининг ўсishi ва таркибига, тўлов оборотига, пул муомаласи тезлигига жуда кучли таъсир кўрсатади.

Президентимиз ўз асарларида глобал молиявий инновацияларни олиб келишни ва унинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларига доир материалларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида келиб чиққан ўйидаги учинчи бўлимида таъкидлаб ўтдилар “Учинчидан, молиявий-иқтисодий инновацияларнинг тарқалиши давлатдаги мустақиллик, ўрнатилиши ва оқибатлари қандай бўлиши кўп жиҳатдан бир қанча омиллардан келиб чиқадиган. Яъни, бу аввало, ана шу давлатнинг молия-валюта тизими нечоқлиқ мустақил эканлига, миллий кредит институтларининг қай даражада капиталлашуви ва ликвидлиги, уларнинг чет эл ва корпоратив банк тузилмаларига қанчалик қарама-қарши эканлиги, шунингдек, олтин-валюта захирасининг ўсishi, хорижий кредитларни олиб келиши ва пировард натижада мамлакат иқтисодийнинг бақарорлик, диверсификация ва рақобат бардошлик даражасига боғлиқ”⁴.

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлари йиғиндиси айтилади.

Кредит тизими орқали қўшма ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона ташкилотларга, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўлинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб ўйидаги гуруҳларга бўлинади.

⁴ Каримов И.А. Жапон молиявий-иқтисодий инновациялари, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари, чоралари-Т. Ўзбекистон. 2009.

- Маказий банк кредитлари;
- Тижорат банклар кредитлари;
- Махсус-кредит институтлари кредитлари.

Бозор иқтисодийёти шароитида икки поёнали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси бўлиб боради. Бу Маказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасаларидир.

Банк институтларига бўлиб келган банклар киради:

- тижорат банклари;
- инвестиция банклари;
- жамъармалар жалб қилувчи банклар (Ўзбекистон Республикасида Халқ банки);
- савдо банклари.

Ташқи иқтисодий алоқалар бўйича ихтисослашган банклар ва бошқалар. Нобанк кредит ташкилотларга: нафақа ва бошқа фондлар киради:

Кредит тизимида банк институтлари таркибида салмоқли ўринни тижорат банклари эгаллайди. Тижорат банклари кредит тизимининг бошқа бўлинларига нисбатан кўпроқ бўш ресурсларни жалб қилади ва кўп миқдорда мижозларга узоқ муддатли кредитлар беради.

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар халқ хўжалигининг кам рентабелли, кам фойдали тармоқларига (қийинчи хўжалиги, уй жой қўрилиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар) имтиёзли кредитлар бериш йўли билан уларнинг фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради. Банклар маълум белгиларига бўлиб келган бўлиб келган турларга бўлиб келган:

- мулк шаклига бўлиб келган: акционер, ноакционер, кооператив, коммунал, давлат, аралаш, халқаро банкларга;
- кредит берувчи банкларга;
- миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга;
- фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига бўлиб келган: депозит, универсал ва ихтисослашган банкларга бўлиб келган.

Акционер банклар акционер компаниялар сифатида юзага келган банклар бўлиб, акциялар чиқариш ёрисибидан улар капиталининг асосий ёрисмини юзага келтиради. Кўпгина ривожланган мамлакатларда банк тизимининг асосий ёрисмини акционер банклар ташкил ёилади.

Маида ишлаб чиқрувчилар хунармандларнинг фаолиятини ёўллаб ёувватлаш маёсадида кооператив банклар ташкил ёилинади. Бу банкларнинг маблаёларнинг иштирокчиларнинг маблаёлари ёрисибидан вужудга келтирилади ва миожларга уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун енгил шароитида узоё муддатли кредит беради. Коммунал банклар ихтисослашган кредит ташкилотлар бўлиб, коммунал хўжалик ва уй-жой ёурилишини кредитлаш ва молиялаштириш билан шуёуланади.

Давлат банклари давлат ихтиёрида бўлган кредит муассасалари бўлиб, уларнинг биринчи намуналари ёадимий Римда ва Мисрда, кейинчалик XVI-XVII асрларда Европада вужудга келган. Давлат банкларининг ёўйидаги турлари амалиётда бўлиши мумкин: марказий тижорат банклари ва махсус кредит институтлар. Аралаш банклар капитали давлат томонидан ва бир ёрismi хусусий капитал томонидан вужудга келтирилади. Халёаро банклар халёро пул, ёисоб ва кредит муносабатларини олиб борувчи банк бўлиб, давлатлар ёртасида валюта, кредит ва молия муносабатларини бошёариб боради. Ёирик халёаро банклар ёарорига Европа ривожланиш ва тараёёиёт банки, Халёаро валюта фонди, Халёаро Молия корпорацияси, Халёаро ёисоб китоблар банкни, Европа инвестиция банкни ва бошёаларни киритиш мумкин. Хорижий банклар тўлиё ёки ёисман чет ёл инвесторларига тегишли бўлган банклар бўлиб, улар ёз фаолиятини маёаллий ёонунлар доирасида олиб боради. ёозирги ваётда бундай банклар ёирик банкларнинг шуёбалари сифатида фаолият кўрсатади. Баёзи давлатларда мавжуд депозит банклар жалб ёилинган депозитлар ёрисибидан: ёисоб, кредит, ишонч операцияларини олиб боарди. Депозит банклар асосан жамёармаларини жалб ёилиш ва жойлаштириш билан шуёуланади. Универсал банклар турли хил банк операциялари депозит, керекит, ёисоб, ёоиз, воситачилик ва бошёа

операцияларни бажарувчи банк Ҳисобланади. Германия, Швеция, Австрия каби мамлакатларнинг тижорат банклари универсал банклар Ҳисобланади. Ихтисослашган банклар ҳал Ҳужалигининг маълум соҳаларига хизмат кўрсатувчи а Ҳолига хизмат кўрсатувчи банклардир.

Бу борада Президентимиз И.А.Каримов Ҳуйидагиларни таъкидлаган: «Ихтисослаштирилган банкларнинг тури сифатида инвестиция, жам Ҳарма, ривожланиш ва тар Ҳийёт банкларини келтириш мумкин. Кредит тизимининг яна бир Ҳисми нобанк кредит муассасалари бўлиб, давлат ва корхоналарни молиялаштириш, ўзо Ҳуддатли кредитлаш билан шу Ҳулланади. Изчил ю Ҳори ўсиш суръатлари, юртимизда барпо этилган банк-молия тизимининг бар Ҳарор ва ишончли фаолият юритиши, и Ҳисодиётда амалга оширилаётган янгиланиш ва ўзгаришлар, умуман, мамлакатимизни модернизация Ҳилиш йўлидаги дадил Ҳадамларимиз дунё жамоатчилиги, шунингдек, Хал Ҳаро валюта жам Ҳармаси, Жа Ҳон банки, Осиё тара Ҳийёт банки сингари нуфузли хал Ҳаро молия ташкилотлари томонидан эътироф этилмо Ҳда»⁵.

Су Ҳурта компаниялари, нафа Ҳа фондлари ва бош Ҳа фондларнинг мабла Ҳларидан о Ҳилона фойдаланиш ва бу мабла Ҳларнинг самарадорлигини таъминлаш масаласи Ҳўйилган. Ҳар бир мамлакатнинг кредит тизими ўз хусусиятига эга бўлиб, ривожланган йирик универсал банклар тармо Ҳларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Германия банк тизими энг ю Ҳори даражада ривожланган давлат Ҳисобланади. Германиянинг кредит тизими бошида Бундес банк туради.

Марказий банк кредит тизимининг бош банки бўлиб, мамлакатда пул кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради.

Банклар пайдо бўлишининг бошлан Ҳич даврларида улар марказий эмиссия ёки тижорат банклари тари Ҳасида юзага келган эмас, яъни улар ўртасида Ҳозиргидек бўлиниш бўлмаган. Банк иши ривожланишининг биринчи бос Ҳичларида, ривожланган мамлакатларда тижорат банклари

⁵ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик исло Ҳотларни янада чу Ҳурлаштириш ва фу Ҳаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 56 Б.

капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкноталар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомилага чиқариш натижасида йирик тижорат банклари ўзига ўтган ва кейинчалик бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк, кейинчалик Марказий банк деб аталган. Марказий банк, яъни кредит тизимини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиёати-бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат қайсий неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва маънат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришни бу омиллар билан бир текисда таъминлаш муаммодир.

Кредит орқали жамиятимизда қўйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, пайлар айланиши жараёни четга чиқиб, бўш қолган маблақларнинг қаракатсиз туриб қолишининг олди олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришнинг кенг доирада узлуксиз давом эттирилишига имконият яратилади.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш-бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, уни иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Юқоридаги фикрларга асосланган қолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади;

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг қаракат шаклига (товар ёки пул) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий қал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва бошқалар.

Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда капитали бозори операциялари маълум тамойиллари асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи босқичида кўзга ташланган эди, кейинчалик эса улар умумдават ва халқаро кредит қонунчилигида яна ол ўз аксини топди. Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтиб берилишлиги, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилиги тамойилларидир.

1. Кредитнинг қайтиб бериш тамойиллари. Бу тамойили кредитнинг умумий белгиси қисобланади, қайтиб беришлик, ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қиймат айланишининг тугашига асосланади. Аммо доиравий айланишнинг тугаши – бу қайтиб бериш эмас, фақат қайтиб бериш учун замин тайёрлашидир. Кредитни қайтариш айланишидан чиққан маблақлар қарз олувчига пул маблақларини қайтариш имкониятини берган тақдирда қайтарилади, қайтариб беришлик икки ёқлама жараёни ифода этади, у кредитор учун қам, қарз олувчи учун қам бир хил даражада муқимдир.

Қийматнинг қайтувчи ҳаракатида қуқуқий тамони қам муқимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эгалик қуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди.

Қарзга бериладиган қиймат фақат муайян бир муддатгагина ўз эгаси қўлидан ўзоқлашади, лекин эгасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ресурслардан ўз ресурслари сифатида фойдалана олмайди. Банк қарзга берувчи маблақларнинг эгаси бўлиб корхона, ташкилот, алоқанда шахслар қисобланади.

Ў айтариб беришлилик муайян шартномада ўзининг ўрнини топади. Ў айтариб бериш объектив белги Ў исобланади. Кредитни Ў айтариб беришлик томони уни бошқа иЎ тисодий категориялардан, шу жумладан, молиядан фарқ Ў илиш имкониятини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиш асосидаги Ў айтариб беришлилик-бутун банк фаолиятининг марказий пункти Ў исобланади. Кредитнинг бу тамойили амалиётда кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса Ў исобига кўчириш йўли билан тўланади. Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг Ў айта тикланишини таъминлайдилар. Ўзининг иЎ тисодий моЎ иятига кўра Ў айтарилмайдиган ссудалар бюджет субсидиясининг Ў ўшимча шакли сифатида намоён бўлади. Бозор иЎ тисодиёти шароитида “Ў айтарилмас кредит” тушунчаси бозор иЎ тисоди кредитнинг амалиётда бўлиши иЎ тисод учун жуда хафли Ў исобланади.

2. Кредитнинг муддатлиги. Бу тамойил кредит берувчидан олинadиган кредитни ўз вақтида Ў айтариб бериш муддатини, яъни кредит Ў андай Ў арактерланади. Бундан шу муддатлилик тамойилига кўра кредит ўзоқ ва Ў исқа муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитнинг муддатлилик тамойили Ў арздор учун Ў улай бўлган Ў ар Ў айдай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитнинг Ў айтарилиши зарур эканлигини билдиради. Кредитнинг муддатлилиги Ў ар иккала томон, кредитор ва Ў арз олувчи учун муЎ имдир. Агар ўз вақтида Ў айтиб олса, уни эгасига ўз вақтида Ў айтариш ёки яна кредитга бериш имкониятига эга бўлади. Ў арз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга Ў айтариш ва шу билан шартномадаги жазо чоралардан Ў утилишидан манфаатдор. Коредитнинг муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида Ў арз берувчи Ў арз олувчига иЎ тисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитнинг муддатини Ў исқ артириш ва бошқа) ни Ў ўллаши мумкин. Бу чаралар Ў ам ёрдам бермаган Ў олларда Ў арз берувчи молиявий талабларни хужалик суди орқали ундириб олиш мумкин.

3. Кредитнинг товар-моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Бу тамойил ёрдамида халқ хўжалигининг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларининг бир меъёрида бўлиши таъминланади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хужалик айланишида иштирок этувчи банк маблақларининг ҳар бир сўмига муаян бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан халқ хўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум қаражатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкга қайтиб келмаслигига асос қисобланади. Бу ўз навбатида банкнинг ликвидлигига ва пул муомиласига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар қаражатлар билан таъминланганлик бўлишига алоқидида эътибор берилмоқда. Хозирги шароитда бу жараённинг амалга оширилишини қўйидагича ифодалаш мумкин.

Кредит олаётган корхона банкка товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдагини мулкни гаровга қўяди. Агарда банк берган кредит қарз ўрнини қоплаш қўлуқлигига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам берилиши мумкин. (варрант-гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат). Бунда кредиторнинг бораётган кредити товар-моддий бойликлар билан таъминланганлигига ишонч қосил қилиш керак.

4. Тўловлилик тамойили.

Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айлданишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари сўммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади. Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблақлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловчи ўтказадилар. Кредитнинг туловлиги уни тўлиқ сўммада ўз эгасига қайтарилишигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблақларини ҳеч вақт ўз қўлида қайтариб олиш шарти билан бермайди.

Бунда ўз маблағни қарзга берганлиги учун муаёян тўлов талаб қилади (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўловлиги нафақат банклар фаолиятини мақсадига, балки корхоналарнинг бевосита фойдасига боғлиқ бўлади ва ижобий таъсир кўрсатади.

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

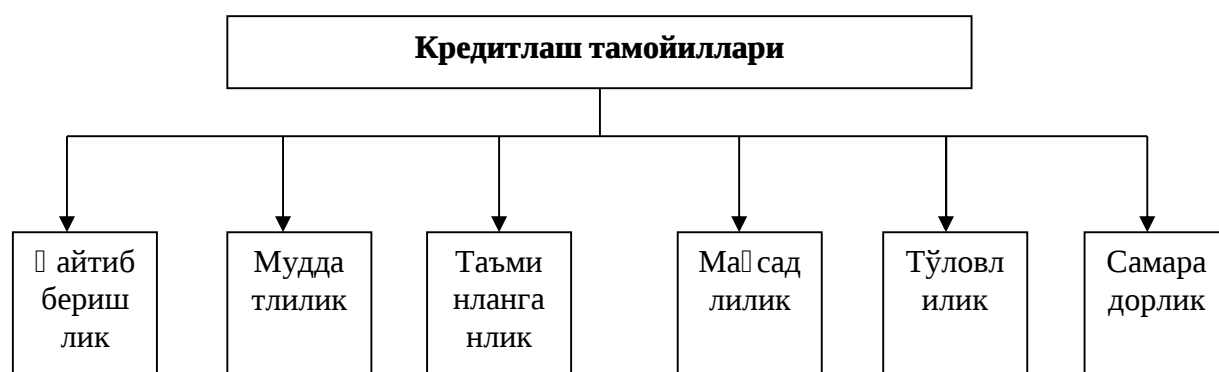
Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш қаражатларини қоплашга ва қоказо аниқ бирор объектив мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномида кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак. Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, қисоб-китоб ҳужжатларига ва қоказоларга берилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва қаракат қилишнинг муҳим томонларини ўз ичида ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиётида шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойилларидан ташқари, кредит оқилона фойдаланишни ифодаловчи томоил кредитнинг самарадорлиги тамойилини киритишимиз зарур. Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкка қайтариб тўлашни, ундан ташқари шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ корхона қанча самарадорликка эришишни ифодалаши зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиқаларнинг бажарилишига йўналтирилган бўлади.

Банклар лойиқаларни кредитлаш ёки молиялаштиришдан олдин лойиҳани бажариш учун йўналтирадиган маблағларнинг самарадорлигини қисоблаб чиқиши зарур. Агар биз бозор иқтисодиёти юқори ривожланган

мамлакатларда кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш амалиётига эътибор берадиган бўлсак, бу мамлакатларда корхона, ташкилотларга кредит беришдан олдин ажратиладиган маблағларнинг самарадорлиги ўисоб-китоб ўилиб чиқилади. Агар лойиҳага ўйиладиган маблағлар самара берадиган бўлсагина шу лойиҳа учун маблағ ажратилади.

1-расм. Тижорат банкларининг кредитлаш тамойиллари⁶

Кредитнинг аҳамияти унинг моҳияти ва функциялари орқали белгиланади. Кредитнинг аҳамиятини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларнинг натижасига кўра тавсиялаш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафаъат мавсумий, шунингдек бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитдан фойдаланиш асосий ва айланма фондларнинг узлуксиз доиравий айланишни ишлаб чиқариш жараёни ва таварлар муомаласини тезлаштириш таъминлайди.

⁶ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007 йил, 348 бет

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маъсулот ишлаб чиқаришни ва муомала соҳасини рабатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий маъсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазафаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Ўзирги шароитда ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг муомалалари ечилаётган бир даврда кредитнинг илмий-техникавий ютуқларни ишлаб чиқишга жалб этишдаги аҳамияти ортиб бормоқда.

Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, сабаб ускуналарни замонавийлаштириш фондлар паркини янги машиналар билан таъминлаш асосида, наминал капитал харажатлар қисобига ҳал ҳужалилига керак маъсулот қажмини оширишда корхоналар самарали йўлларни танлашида уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир. Кредит шундай ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш ва уларни жорий этишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан куролланиш даражалари ошсин.

Кредитнинг умумий маъсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасининг ошишини таъминлашдан иборатдир.

Кредитнинг асосий маъсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир.

Кредит давлатнинг иқтисодий воситаларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоқида корхона фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

1.2. Кредит тизими ривожланишининг асосий босқичлари

Маълумки, жаҳон молиявий инқирозининг Ўзбекистонга таъсирининг жиддий бўлмаганлигини ўйидаги омиллар билан изолаш мумкин.

- маъмурий-буйруқ бозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танланганлиги;
- давлат бош иқлоётчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигини аниқ белгилаб олинганлиги;
- Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустақам захиралар яратилганлиги ва зарур ресурслар базасининг мавжудлиги;
- оқилона ташқи ва ички саноати олиб борилганлиги;
- аҳолининг иш ҳақи ва даромадларини изчил ва олдиндан ошириб бориш ҳамда истеъмол бозорида нархлар индексининг асоссиз тарзда ўсишининг олдини олишга доир чора-тадбирларнинг изчиллик билан амалга оширилганлиги;
- давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоқлик барқарор ва ишончли экани, уларнинг қимоя механизмлари қанчалик кучлилиги билан изоҳланади.

Кейинги икки йилда республика Марказий банки томонидан амалга оширилган қатъий пул кредит сиёсати макроиқтисодий барқарорликни мустақамлашга қаратилади. Айни пайтда иқтисодиётда инфляцион кутилмаларнинг олдини олиш мақсадида Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси йиллик қисобда 12 % даражасида белгиланди⁷. Ушбу чора-тадбирлар истеъмол маҳсулотлари нархларига монетар омилларнинг таъсирини бартараф этди ва шу йўл билан инфляциянинг белгиланган кўрсаткичлар доирасида эришилди.

Жапоннинг кўплаб мамлакатларини қамраб олган молиявий инқироз кўлами кенгаётганига қарамай. Ўзбекистон банк тизими ишончилиги ва барқарор ривожланаётгани хорижий молиялаштириш манбаларига қарамлиги

⁷ www.cbu.uz

йўлиги ва ташқи инқироз шалатларининг салбий таъсирига берилмаслик хусусиятлари билан ажралиб туради.

Бугунги кунда мамлакатимиз банк тизими капиталининг етарлилик даражаси банк назорати бўйича халқаро Базель шўмитаси талаблари асосида белгиланган халқаро стандартларидан шарийб уч баробар кўп эканини таъкидлаш жоиз.

Шозирги ватда республикаимиз банк тизимининг умумий жорий ликвидлиги доллар шисобида 1,5 миллиардан ортиқдир. Бу ташқи нодавлат шарзлар бўйича тўланиши керак бўлган тўловлар шажмидан 10 баробар кўпдир. Бу эса бизда ликвидлик, яъни тўловларга шодирлик даражаси бўйича муаммо йўқ, деб айтиш учун асос беради.

Шалқаро молиявий институтлар билан шамкорликни мустақамлаш, уларнинг кредит линияларини жалб шилиш орқали банкларнинг инвестицияон жараёнлардаги иштирокини кенгайтириш мақсадида республика тижорат банклари томонидан шалқаро рейтинг компанияларининг кредитга лаёқатлилик рейтингларини олиш бўйича тегишли ишлар амалга оширилди.

Шуни алоқида шайд этиш лозимки, 2008 йилнинг апрель ойида Ўзбекистон банк тизимига нуфузли халқаро рейтинг компанияларидан бири- “Мудис” рейтинг агентлиги томонидан халқаро рейтинг бақоси берилганлиги мамлакатимиз молия тизимининг барқарорлигидан далолат беради.

Хусусан “Мудис” агентлиги бир йўла 3 та йўналиш бўйича республика банк тизимига “Барқарор” рейтинг бақосини берди. “Мудис” халқаро рейтинг агентлигининг шисоботида таъкидланишича агентликнинг ижобий бақоси мустақам банк назорати тизимида, банк секторида юқори ўсиш потенциалида молия тизимининг таркибий ўзгариши ва миллий иқтисодиётнинг юқори даражада ўсишида ўз ифодасини топди.

Бундан ташқари 2008 йилда тижорат банклари томонидан халқаро банклари томонидан халқаро рейтинг олиш учун “Мудис”, “Фитч Рейтингс”, “Стандарт энд Пурс”, “Томсон Файнэкшя Банк Вотч”, Жақон кредит Рейтинг

Эженси”, “Рейтинг Эженси Малайзия” каби нуфузли халқаро рейтинг компаниялари билан ўзаро ҳамкорлик ишлари давом эттирилди.

Кейинги икки йилда республикамізда фаолият юритаётган тижорат банкларининг 12 таси халқаро “Мудис”, “Фитч Рейтингс”, “Стандарт энд Пурс” рейтинг компанияларининг “Барқарор” рейтинг баҳосини олишга эришдилар.

Республикаміз банк тизимининг мустақамланиши оқилона олиб борилган пул-кредит сиёсати, инвестиция соҳасида амалга оширилган муҳим чора-тадбирлар пировардида ташқи қарзимиз сезиларли даражада пасайишига имкон яратди. Президентимиз 2009 йилнинг 1-январигача Ўзбекистон Республикасининг жами ташқи қарзи ялпи ички маҳсулотнинг 13,3 фоизини ташкил этишини ва бу кўрсаткич халқаро мезонлар бўйича “қарғишдан маҳул бўлат” деб қисобланишини таъкидладилар.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини қўяр эканмиз. “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини ўзи тартибга солади деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик.”⁸.

Президентимиз ўз асарларида банк ишини янада такомиллаштириш ақоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш маблақларини тижорат банклари депозитларига жалб қилишни рағбатлантириш ишлари ҳам 2011 йилда устувор вазифа бўлиб қилишини кўрсатиб ўтдилар.

Барчамизга маълумки мамлакатимизда банк тизимини ривожлантириш ва мустақамлашга асосий эътибор қаратиб келинмоқда. Хусусан 2009-2010 йилларда ҳам банк тизимида амалга оширилган ислоҳотлар Президентимиз

⁸ Каримов И.А. Жапон молиявий-иқтисодий инқироzi. Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари-Тошкент Ўзбекистон, 2009 йил, 7-бет.

ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган бир қатор фармон ва қарорларда белгиланган қўйидаги устувор вазифаларнинг бажарилишига қаратилди:

- аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари қамда инвесторларнинг маблағларини банк акциялари ва депозитларга жалб қилиш орқали банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш қамда ресурс базасини кенгайтириш;

- банкларнинг инвестиция жараёнларида, корхоналарни модернизация қилиш, технологик ва қайта жиёзлашдаги иштирокини янада кенгайтириш ва кичик бизнес субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;

- банкларда самарали назоратни амалга ошириш, банк инфратузилмаларини кенгайтириш, банк хизматлари сифатини ошириш ва миқдорларга янги қўлайликлар яратиш;

- қисоб китоблар тизимини янада такомиллаштириш, нақд пулларнинг банк айланмасига жалб этилишини янада кенгайтириш;

- банкларни яқка тартибда баҳолаш миллий рейтингига ва халқаро рейтинг компанияларининг рейтингларига эга бўлишларини таъминлаш борасида бир қатор чора-тадбирлар амалга ошириш.

Юқорида амалга оширилган ислоҳотлар натижасида банкларнинг кредит портфели таркибида қам сифат ўзгаришлари рўй бермоқда. Умумий кредит портфелида ўзоқ муддатли, яъни 3 йилдан ортиқ муддатга бериладиган инвестиция кредитларининг улуши 2000 йилнинг охиридаги 35 фоиздан 2010 йилнинг охирида 75,2 фоизга ўсди⁹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли Фармон ва қарорларига асосан стратегик аҳамиятга эга бўлган банкларнинг капиталлашув даражасини янада ошириш орқали уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш қамда уларнинг инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдаги иштирокини фаоллаштириш мақсадида давлат

⁹ И.Каримов. “Барча режа ва дастурларимизватаннимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади”. Тошкент. 21.01.2011 й.

бюджетидан тижорат банклари устав капиталини ошириш бўйича маблаълар ажратилиши белгилаб берилди.

Жумладан, давлат тижорат “Халқ банки” нинг устав капиталини 2009-2012 йилларда 200 млрд.сўмга, 2009 йилда “Микрокредитбанк” акциядорлик тижорат банкнинг устав капиталини 150 млрд. сўмга, “Пахтабанк” акциядорлик-тижорат банкнинг устав капиталини 100 млрд сўмга, “Алла банк” акциядорлик-тижорат банкнинг устав капиталини 50 млрд сўмга, “Асака” давлат акциядорлик тижорат банкнинг устав капиталини 300 млрд.сўмга етказиш борасида тегишли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Кредит ўзининг ривожланишида бир неча босқичларни босиб ўтган бўлиб, биринчи босқич бошланғич шаклланиш босқичи, бу босқичнинг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблаъларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу ерда кредит судхурлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг характерли белгилари сифатида уйдагиларни белгилаб ўтиш мумкин;

- қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида, тўғридан-тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг чекланганлиги;

- қарз маблаъларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз нормаларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжининг кескин олишига олиб келган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоқида олинган судхурларнинг индивидуал капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун етарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблаъларини жалб қилиш қисбидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур эдилар.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари каби махсус воситачиларининг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхурлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар кейинчалик кўпчилик кредит институтларига анъанавий бўлиб ўлган, энг керакли функцияларни ўз зиммасига олди.

- бўш молиявий маблағларни ўз вақтида фоиз билан тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига бериш;

- юридик ва жисмоний шахслар учун қар хил тўлов ва қисоб китоблар бўйича хизмат кўрсатиш (кейинчалик давлат учун қарам);

- қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексель муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек фойданинг юқори нормаси банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими қисобига ривожланишини таъминлайди. (янги вужудга келётган кредит ташкилотларини тузувчилари судхур ва саррофлар бўлмай банки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий характер ола бошлади, кредитлашнинг маълум бир турдаги жараёнлари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача капиталининг ўртача регионал ва ўртача миллий нормалари ўрнатилди ва қўйламо.

Бироқ кредит ташкилотларнинг фаолияти қалғича марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодийнинг циклик ривожланиши шароитида молиявий бозорнинг бошқа бўлинларида номутаносибликларни келтириб чиқарди. Бу босқичнинг асосий белгиси-иқтисодийда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган қолда бошқаришидир. Давлат миёсида кредит муносабатларининг марказлашуви қар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки миллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши наҳд пулсиз қисоб китобларни олиб бориш учун қўл келди, қанда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш қўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор

ишқисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит воситаларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, ишқисодиётда инфор­мацион технологиянинг ривожланиши глобал банк тармоқларининг компьютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни ми­жозга хизмат кўрсатиш билан бирга уларнинг молиявий фаолиятининг қамма жа­бқоларига, шунингдек қалқаро бозорга қам тарқалишига олиб келди.

1.3. Кредитнинг ишқисодий мо­ияти ва асосий шакллари

Бизга маълумки, пул маблақларига кўп қолларда кредитларга олинган маблақлар, корхоналарнинг қисоб варақасидаги маблақлар, нақд пуллар, айланма маблақлар ва молиявий ресурслар киради.

Бу ишқисодий категориялар ташқи томондан ухшагани билан, уларни ички хусусиятлари жуда хилма-хил ва бир бирига ухшайди.

Кредит-бу вақтинча бўш турган пул маблақларини маълум муддатга, қай тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан ишқисодий муносабатлар йиқиндиси­дир.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчиларнинг маблақлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб товарлар сотиб олишлари ва бошқа қар хил тўлвларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Кредит ишқисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқ­ади.

Кредит қар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш мақсу­ли, қийматнинг қаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги ишқисодий муносабатларни ифода­ловчи категориядир.

Кредитнинг молияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг молиятини очиш-бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, унинг иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Кредит хужалик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ва сотув, тулов жараёнидаги маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун олинади. Агар корхона ишлаб чиқариш захираларини сотиб олиш учун кредит маблағларидан фойдаланадиган бўлса, шу кредит фондлар айланишининг барча босқичларини босиб ўтади ва миқдорий жиҳатда ўсган ҳолда айланишан чиқарилади ва қарз берувчига қайтарилади.

Кредит ресурсларидан корхона ҳувидаги ҳолларда фойдаланиши мумкин:

1. Корхона кредитнинг харажатларининг бирон турини амалга ошириш учун, масалан, хом ашё материаллар сотиб олиш тугалланмаган ишлаб чиқариш учун ёки жўнатилган товарлар учун олиши мумкин.

2. корхона айланма фондларининг доиравий айланишининг барча босқичларига кредитни жалб қилиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш захиралари сотиб олишга, тугалланмаган ишлаб чиқаришга, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга ва бошқа харажатлар учун.

3. Корхонани комплекс кредитлаштириш зарур бўлганда амалга оширилади.

Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томонидан қондирилишига ва қарз олувчиларга қарз таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг берилиши муддатига қараб ҳувидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

1. қисқа муддатли кредит бериш;

2. Узоқ муддатли кредит бериш.

қисқа муддатли кредит беришда кредитлар бир неча ойдан бир йилгача бўлган муддатга кредит берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш

айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли барча ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давомида давом этади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бир йил қиса ва узоқ муддатли кредит беришнинг чегараси бўлиб хизмат қилади, қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

1. Кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:

-товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;

-ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги туни ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;

-қисоб китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. Тўлаш муддатига қараб:

-муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар;

3. Кредитни тўлаш манбаларига қараб;

-қарз олувчининг ўз маблақлари қисобидан;

-грант маблақлар қисобидан;

-янги кредитлар жалб қилиш қисобидан.

4. Таъминланганлик тамойилининг амал қилишига қараб:

-бевосита (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланганлик кредитлар;

-бевосита тўғри таъминланганлик кредитлар;

-таъминланган кредитлар.

5. Тўланадиган фоиз даражасига қараб:

-ўртача (нормал) фоиз ставкали;

-юқори фоизли;

-паст фоиз ставкали;

- фоизсиз кредитларга бўлинади.

Узоқ муддатли кредитлашда кредитлар 3-5 йил муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашга ишлатилади. Ўзирги даврда узоқ муддатли кредитлар банклар томонидан жуда кам миқдорда берилсада, улар капитал ўйилмаларини лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ, муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қуйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

- қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;
- қарақатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ харажатлар учун;
- янги қурилиш ва ўқимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун;
- янги фан илмий техник соҳада тадқиқотлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектларига фоиз ставкаси ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб кредитнинг қуйидаги мустақил шакллари амалиётда ўқланилиши мумкин.

Булар банк кредити, тижорат кредити, истеъмол кредити, давлат кредити, халқаро кредит. Амалиётда кредитнинг қар бир шакли ҳам бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

Банк кредити иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларидан биридир.

Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни қисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида қуқуқий шахслар, ақоли, давлат, хорижий давлат фуқаролари иштирок этишлари

мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви шисобланади. Бу кредит тури бўйича олинadиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи кўринишида бўлади.

Жаъон амалиётида банк кредитидан фойдаланганида унинг турли хил хусусиятлари шисобга олинади.

Шисоба муддатда банк кредитлари парз олувчи корхонанинг хўжалик фаолиятида айланма маблаълар етишмошчилигини тўлдириш учун шўлланилади.

Банклараро кредитлар- банк кредитининг кенг таралган шакллардан бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошша турлардаги ссудалар бериш сиёсатини анишлаб берувчи мушим омил шисобланади. Бу норманинг аниш мидори (шисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Тижорат кредити. Итшисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларида бўлиб, вексель муомаласининг вужудга келтирган ва нашд пулсиз шисоб китобларнинг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида шушуй шахслар мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок шилади. Тижорат кредити ўзининг кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги шимматли шозлар бошша мулк шакллари бўлиши мумкин. Амалий кўринишини шушуй шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш оршли сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий машсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу оршли фойда олишдан иборат.

Тижорат кредити банк кредитидан шуйидаги хусусиятлари билан фарш шилади:

1. Кредитлар (парз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чишариш шамда сотиш билан шушўлланувчи турли шушуй шахслар иштирок шилади;

2.Тижорат кредити фақатгина товар циклида берилади;

3.Тижорат кредитида ссуда капитали саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда қаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли ихтисосдаги ва фаолият йўналишидаги корхоналарни ўз ичига олувчи холдинг молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз амалий аксини топади;

4.Берилган вақт оралиқларида тижорат кредитининг ўртача қиймати банк фоизининг ўртача ставкасидан доимо кичик бўлади.

5.Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома қўқунли расмийлаштирилганда тижорат кредит бўйича тўлов (фоиз ставкаси) алоқисида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳолигига қўйилган ҳолда расмийлаштирилади.

Истеъмол кредити. Истеъмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгисижисмоний шахсларга кредитлаш қисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмол кредити икки шаклда ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга қўчмас мулкка эгалик қилиш учун, доволаниш учун қар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истеъмол кредитлари берилиши мумкин.

Пул шаклида истеъмол кредити банклар томонидан товар шаклида эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини қўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда қозирги кунларда уй-жой сотиб олиш, уй-жой қуриш учун пул шаклидаги, узоқ муддатли истеъмол кредити ва товар шаклида автомобиль кредитига берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий қусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир

томондан Ўзбеч берувчи ва иккинчи томондан Ўзбеч олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Ўзбеч берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари жумладан Марказий банк орқали иқтисоднинг Ўзбеч хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Бу ҳолда давлат томонидан тижорат банклариға марказлаштирилган кредит ресурслар берилади ва бу ресурслар:

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини кредитлаш;
- молиявий ресурсларға эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятиға эға бўлган аниқ, тармоқ ёки соҳаларға ағар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишға маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари тижорат банклариға банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдо йўли билан ёки тўқрилан-тўқри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланиш учун берилиш мумкин.

Давлатнинг Ўзбечлари кўпайган ҳолларда давлат бюджетға камомадини молиялаштириш мақсадида давлат Ўзбеч олувчи сифатида, давлат Ўзбечларини жойлаштириш жараёнини амалға оширади.

Давлат кредитининг аҳрактерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган Ўзбеч маблағлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат Ўзбечларини қоплаш учун ишлатилади.

Халқаро кредит - бу кредит муносабатларининг халқаро миёсда (давлатлар ўртасида) амалға оширилиши халқаро кредитнинг юзаға келишиға олиб келади. Халқаро кредитға халқаро миёсда аҳракат қилувчи кредит муносабатлари тўплами сифатида аҳоли зарур. Кредитнинг бу шаклининг бевосита иштирокчилари миллатлараро молия-кредит институтлари, тегишли давлат қоқимияти, кредит ташкилотлари ва алоқида қўйқўий шахслар бўлиши мумкин.

Халқ аро кредит бир давлат шу давлат банки, ўуў ий шахси томонидан иккинчи бир давлатга унинг банкларига, бошқа ўуў ий шахсларига муддатлилик ва тўловлилик асосида бериладиган кредит ўисобланади.

Халқ аро кредит давлат ва халқ аро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Судхурлик кредити – бу кредитнинг ўзига хос шакли бўлиб, хорижда кредитнинг бу кўриниши тарихан кенг тарқалган кредит бўлиб ўисобланади. Амалда судхурлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблаўларни вақтинча фойдаланиш учун бериш йўли билан амалга оширилади. Судхурлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан тавсифланади (120-180 %). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ўамма турдаги албатта ўарз олувчилар кредит ресурсларидан фойдаланиш ўуўўини таъминлаш натижасида судхурлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолади.

Кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши ўонуниятларига асосланганлигидир.

Корхоналарнинг бозор иқтисодиёти шароитида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш корхонанинг асосий ва айланма фондларининг (узлуксизлигини таъминлаш) доиравий айланишининг тўхтаб ўолишига йўл ўўймаслик, корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлаш, корхоналар томонидан товар маўсулотини сотганда сотилган товар учун тўлов сўммасини олиш объектив ва субъектив асбоблар туфайли кечиктирилган ўолда кредитнинг зарурлиги келиб чиқади.

Аммо кредит бериш унинг зарурлиги билангина кифояланиб ўолмасдан унинг маўсадли ишлатилиши шарт-шароитлари билан ўам белгиланади.

Иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини ижтимоий ишлаб чиқариш таъминлайди. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини эса кредит воситасида узлуксиз давом эттириб, моддий неъматлар яратиш

жараёнида юзага келиши мумкин бўлган, бир зум бўлсада, тўхтаб қилишга
йўл қўйилмайди. Демак, кредит иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини
таъминловчи омиллардан бири деган хулосага келишимиз мумкин.

II-Боб. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан олиб борилаётган кредитлаш сиёсатининг амалий жихатлари

2.1. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг кредитлаш жараёни

Кредитнинг афамияти унинг моҳияти ва функциялари орқали белгиланади. Кредитнинг афамиятини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажариладиган функцияларининг натижасига кўра тавсифлаш мумкин. Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди. Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларига бўлган эътиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди. Пул маблағларига эътиёж ишлаб чиқаришнинг нафаъат мавсумий, шунингдек бошқа сабабларига қам боқили. Барча қолларда кредитдан фойдаланиш асосий ва айланма фондларнинг узлуксиз доиравий айланишини ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди. Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит мақсулот ишлаб чиқаришни ва муомала соҳасини рабатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга иқтисодий вазифаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Қозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муаммолари ечилаётган бир даврда кредитнинг илмий-техникавий ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этишдаги афамияти ортиб бормоқда.

Илмий-техника тараққиётига ижобий таъсир этиш жаҳон талабларига мос мақсулот ишлаб чиқариш меънат қаражатларини камайтириш, меънат унумдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берувчи янги техника ва технологияларни киритиш жараёнларини имтиёзли кредитлашда кўринмоқда.

Озирги кунда кўпгина корхоналарда чуқур таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни янги техник асосдаги асосий фондлар билан таъминлаш эътиёжиди қондира олмайди. Бундай шароитда корхоналар техник қайта қуролланиш учун кредитга эътиёж сезади. Бундан кўриниб турибдики, бўш пул аблақларини мавжудлиги уларни вақтинчалик фойдаланишга бериш имкониятига боғлиқ. Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, асбоб-ускуналарни замонавийлаштириш фондлар паркини янги машиналар билан таъминлаш асосида, минимал капитал харажатлар қисобига ҳал ҳужалигига керак маҳсулот қажмини оширишда корхоналар самарали йўлларни танлашда уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир.

Самарали тадбирларни амалга ошириш учун бериладиган кредит фонд қайтиши ва капитал харажатлар самарадорлигини оширишда асосий фондлар структурасини яхшилашга ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга туширишга ёрдам беради.

Кредитнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдаги меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири фондлар ва меҳнат унумдорлигини қиймат шакллари ўсиш суръатларини бир-бирига муносабатини ифодалайди ва ўз навбатида ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги даражасини кўрсатади.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш ва уларни жорий этишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан қуролланишдаражалари ошсин.

Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш маҳсадларида ишлатиш учун аввал уни ишлаб чиқаришни кенгайтириш талаб қиладиган даражада пул кўринишида жамқариш керак.

Кредитни ақамиятини тўғри ёритиш учун уни ишлатиш маҳсадларини, шу жумладан умумий ва хусусий маҳсадларини ёритиш керак.

Кредитнинг умумий маъсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасининг ошишини таъминлашдан иборатдир.

Кредитнинг асосий маъсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир. Кредит давлатнинг иқтисодий воситаларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва аҳолида корхона фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йўли билан таъсир этади. Аммо, кредит товар-моддий бойликларига сарфланган меънатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жарёнида бевосита иштирок этмайди.

Кредитнинг роли уни халқ хўжалигига таъсир этиш механизми ва йўналишида ифодаланган назарий тушунчадир. Кредитнинг иқтисодиётини ривожланишига таъсири корхоналарнинг молиявий мустақиллигини мустақамлашдаги ролини оширади.

Хўжалик қисобида қарз олувчи юридик мустақил шахс сифатида кредитор билан кредит шартномаси туза олади. Кредитнинг хўжалик субъектларининг мустақиллигига таъсирида қуйидагича амалга оширилади.

- қарз маъсадли йўналишига эга бўлади;
- қарзни қайтариб беришлик ва муайян тўлов мажбурияти қарз олувчини олинган қарзни самарали ишлатишга ундайди.

Кредитнинг қозирги шароитда ролини ошириш учун банклар кредит ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашлари, ликвидликка эга бўлмаган захиралар ва харажатларга кредитлар бермасликлари, кредитни муомала харажатларини иқтисод қилишда кенг қўлланишини қисобга олишлари зарур. Халқ аро иқтисодий аҳолилар доирасида қам кредитнинг ақамиятини ортиб бормоқда.

Қозирги жақон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ресупблимиз халқ аро иқтисодий муносабатлар доирасига кириб бормоқда ва бунда кредит

муҳим аҳамият касб этмоқда. Кредит мамлакатлараро ўзаро афкорликларни амалга оширишда хусусан ўшма корхоналар қурилишида ва уларнинг фаолиятини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Республикамизнинг ички кредит тизимида кредитнинг ўрни янада муҳимроқ бўлиб кўринадди. Буни Республикамизнинг кредит тизимига тааллуқли қонунлар қарорлар, меъёрий ҳужжатлар орқали кўриш мумкин.

Республикамизнинг “Қорхоналар тўғрисида” ги қонунида “Фермер хўжаликларига кредит бериш ва улар билан қисоб-китоб қилиш қоидалари”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида” ги қонуни юридик ва жисмоний шахсларга микрокредитлар бериш ва бошқашунга оид қонунлар давлатимиз олиб бораётган пул-кредит сиёсатини ривожлантириш истиқболларини белгилашда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси “ТИФ Миллий банки”да қам ўзига хос кредитлаш тизими ишлаб чиқилган бўлиб, бу тизим банкнинг 124-сонли Низоми билан тасдиқланган. Мазкур Низомда кредитлаш жараёнинг барча жабхалари инобатга олинган.

Мазкур Низомни ишлаб чиқилганда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, Ўзбекистон Республикасининг бошқашун ҳужжатлари, 1998 йил 2 ноябрда 425-сонли “Тижорат банклари фоизларини ўстирмаслиги сиёсати тўғрисидаги низом” ва бошқашун Ўзбекистон Республикаси қонуний-мейёрий ҳужжатларидан фойдаланилган.

2.2. Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари томонидан бериладиган узоқ муддатли кредитларнинг родини ошириш механизми

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Давом этаётган жақон молиявий – иқтисодий инқирозини ва унинг мамлакатимиз иқтисодиётига таъсирини эътиборга олган ҳолда, банк – молия тизимининг таъминлаш муҳим устувор вазифа бўлиб қолмоқда”.

Бу ўринда банкларнинг капиталлашуви ва инвестициявий фаоллигини янада ошириш иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларнинг устувор йўналишлари қайта тиклаш ва кенгайтириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга қаратилган кредитлаш қажмини ошириш қандайдая бормоқда.

Барчамиз оддий бир қандайдий атни яхши англаб олишимиз даркор – инвестицияларсиз модернизация қандайдий ам, янгиланиш қандайдий ам бўлмайди. Бу ўринда биз нафақат корхоналар томонидан инвестиция лойиқаларини амалга оширишни жадаллаштиришни, балки бундан тижорат банклари қандайдий анчалик манфаатдор экани ва улар бу лойиқаларда ўз кредит ресурслари билан нечоқли фаол иштирок этаётганини қандайдий ам кўзда тутамиз. Бунинг учун тижорат банклари етарли капиталга эга, молиявий барқарор бўлиши лозим, бир сўз билан айтганда, улар йирик инвестиция институтларига айланиши даркор”.¹⁰

Тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитлари улушини ошириш бўйича қўрилган чоралар туфайли 3 йилдан ортиқ муддатга берилган кредитларнинг банклар кредит портфелининг умумий қажмидаги улуши қозирги пайтда 69 фоизга етди ва сўнгги ўн йилда 28 баробар қўпайди.

Марказий банк ва Молия вазирлиги тижорат банклари билан биргалиқда банкларнинг жами капиталини 2010 йилда камида 20 фоизга ошириши, яъин икки йилда эса унинг ялпи ички мақсулотга нисбатан қажмини 10 фоизга етказиши лозим.

Мамлакатимизда кейинги йилларда банклар, хусусан кредит портфелининг умумий қажмида узоқ муддатли кредитларнинг улуши юқори бўлган банкларни қўллаб-қувватлашга қаратилган қўплаб қуқуқий асослар яратилмоқда ва улар амалга оширилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 2008 йил 31 декабрдаги 288-сонли “Иқтисодиётнинг реал сектори соқасида корхоналарни ва инвестицион фаоллигини кредит йўли билан қўллаб-

¹⁰ И.Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир
Т.: Ўзбекистон. 2010. 56 бет

Ўувватлашни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори банкларнинг капиталлашувини ошириш учун бюджет маблақларидан Ўзбекистон Республикаси тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблақларидан ва бошқа акциядорларнинг маблақларидан ажратилган мақсадли маблақлар қисобига иқтисодийнинг реал сектори корхоналарини кредит йўли билан қўллаб-қувватлашни таъминлаш масаласига қаратилган бўлиб, бу масалалар бўйича Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий вазирлиги, Молия вазирлиги фаолиятини мувофиқлаштириш кўзда тутилган. Бундан ташқари мақсадли маблақлардан берилган кредитлар қисобига корхоналар томонидан янги қурилиш, ишла чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, товарларни реализация қилишнинг прогноз параметрларига эришилишига қўмаклашишга эътибор қаратилган.

Ушбу қарорга мувофиқ “Иқтисодийнинг реал сектори соҳасида корхоналарни ва инвестицион фаолликни кредит йўли билан қўллаб-қувватлашни таъминлаш масалаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида” ги вақтинчалик низом тасдиқланган. Низомга асосан мақсадли маблақлар қисобига кредитлар банклар томонидан корхоналарга қуйидаги мақсадларда берилади:

Экспортга йўналтирилган ва импортнинг ўрнини босадиган мақсулотлар ишлаб чиқарадиган саноат тузилмасида ва иқтисодийнинг бошқа тармоқларида муқим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга ва салмоқли ўринга эга бўлган корхоналар учун айланма маблақларни тўлдириш, шунингдек, ақоли бандлигини тўлдириш, ақоли бандлигин таъминлаш.

Биринчи навбатда, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, янги рақобатбардошли ташқи ва ички бозордаги талаб қилинадиган мақсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва кенгайтириш корхоналарнинг экспорт салоҳиятини ошириш, ички истеъмол бозорини мамлакатимизнинг ўзида ишлаб чиқарилган товарлар билан барқарор тўлдириш.

Ишлаб чиқариш, ижтимоий транспорт ва телекоммуникация инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш бўйича ижтимоий аҳамиятли давлат дастурлари ва лойиҳаларини амалга ошириш.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан замонавий асбоб-ускуналар ва мини-технологиялар сотиб олиш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш, ички бозорни мамлакатимизнинг ўзида ишлаб чиқарилган товарлар билан тўлдириш, шунинг эҳтисобиغا ўйинча иш ўринлари яратиш ва аҳоли даромадини ошириш.

Маҳсадли маблағлар эҳтисобиغا кредит олиш учун корхона банкларга қўйидаги қўжатларни тақдим этади:

-корхонага хизмат кўрсатадиган банк кўрсатилган қолда маҳсадли маблағлар эҳтисобиغا кредит олиш учун ариза;

-олиш маҳсадлари ва фойдаланиш йўналишлари, шунингдек мўлжалланаётган сўмма, кредитнинг муддати ва фоиз ставкаси, корхонанинг банк эҳтисоб рақамидаги пул маблағларининг прогноз оқими, ишлаб чиқарилаётган товарлар (ишлар, хизматлар) га буюртмалар портфели таркиби ва уларни сотиш бозори, шунингдек кредитни ўзлаштиришга тегишли бўлган бошқамалумотлар кўрсатилган қолди бизнес-режа;

-белгиланган тартибда тасдиқланган янги қўрилишни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш бўйича инвестиция лойиҳасининг дастлабки техник-иқтисодий эҳтисоб-китоб, шунингдек ушбу инвестиция амалга оширишнинг бориши тўғрисидаги ахборот;

-корхонанинг охириги 3 йилдаги молиявий аҳоли тўғрисидаги қўжатлар шу жумладан, давлат солиқ хизмати органлари томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси (1 шакл), молиявий натижалар тўғрисидаги эҳтисобот (2 шакл), дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома (2 а шакл);

-кредитнинг мўлжалланаётган таъминланиши бўйича маълумотлар (мол-мулк гарови, кафолати, кафиллик, суғурта полиси ва бошқалар).

Банклар маъсадли маблаълар Ҳисобига кредит беришнинг маъсадга мувофиқлигини кўриб чиқишда ушбу вақтинчалик низомнинг 11-бандида назарда тутилмаган ўшимча маълумотларни корхонадан сўрашга аълидир. Банк маъсадли маблаълар Ҳисобига кредит бўйича Ҳужжатларни Ҳонун Ҳужжатларига ва банкнинг ички кредит сиёсатига мувофиқ кўриб чиқадди. Банклар маъсадли маблаълар Ҳисобига кредит бўйича Ҳужжатларни Ҳуйидаги мезонларга алоқида эътиборни Ҳаратган Ҳолда кўриб чиқадилар:

-республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш маъсадлари учун лойиҳани амалга оширишнинг ақамияти, минтақавий ва жаҳон иқтисодиёти ривожланиши динамикасини, ички ва ташқи бозорлар конъюктурасини Ҳисобга олган Ҳолда корхоналар ва тармоқларни янада ривожлантириш истиқболлари;

-маъсулот таннархини пасайтириш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини ва фойда кўришни ошириш бўйича молиявий режа бажарилишини, корхонанинг молиявий ақволи, бюджет олдидидаги банкларнинг кредитлари, коммунал хизматлар, иш Ҳақи бўйича Ҳарзлар, шунингдек дебиторлик Ҳарзлар мавжудлиги ва Ҳоказолар тақлили.

Маъсадли маблаълар Ҳисобига кредит беришнинг маъсадга мувофиқлиги тўғрисида банк томонидан хулоса бериш муддати корхонанинг расмий ёзма аризаси рўйхатидан ўтказилган кундан бошлаб 10 кундан ошмаслиги керак. Маъсадли маблаълар Ҳисобига кредит беришнинг маъсадга мувофиқ эмаслиги тўғрисида хулоса берилган тақдирда банк рад этишнинг асосли сабабларини кўрсатган Ҳолда ариза берувчини кредит бериш рад этилганлиги Ҳақида ёзма равишда хабардор Ҳилиши керак. Маъсадли маблаълар Ҳисобига беришнинг маъсадга мувофиқлиги тўғрисида ижобий хулоса берилган тақдирда банк Ўзбекистон Республикаси МАРказий банкига маблаъларни банкнинг вакиллик Ҳисоб рақамига ўтказиш учун банкнинг кредит Ҳўмитаси (ёки Кенгаши) баённомасини юборади.

Маблаълар вакиллик Ҳисоб рақамига тушгандан кейин банк корхона билан кредит шартномаси тузади. Банк Ҳақидаги Ҳонун Ҳужжатларига

шартномасига ва банкнинг кредит сиёсатига мувофиқ мақсадли маблақлар қисобига берилган кредитлар мониторингини олиб боради. Берилган кредитдан бошқа мақсадларда фойдаланилган таъдирда кредитнинг бошқа мақсадда фойдаланилган қисмини кредит шартномасида назарда тутилган тартибда корхонанинг банкдаги талаб қилиб олинадиган депозит қисоб раъмига муддатидан олдин ундириб олишга алоқидир.

Банк қар ойда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига дастлаб берилган кредит сўммасини, кредит бўйича қарз қолдиқини, қисобланган ва тўланган фоиз тўловлари сўммасини, кредит мониторинги амалга оширилганлиги тўғрисидаги маълумотларни кўрсатган қолда корхоналар бўйича мақсадли маблақлар қисобига берилган кредитлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этади.

Муқтарам юртбошимиз таъкидлаганларидек, “... экспорт қилинадиган мақсулотларимиз таркибини ва умуман, ташқи савдо айланмасини янада диверсификация қилиш долзарб масала бўлиб, қолмоқда”¹¹.

Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган яна бир йўналиш мамлакатимиздаги мақсулот экспорт қиладиган корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва рабатлантириш, экспорт салоҳиятини мустақамлаш бўйича қабул қилинган амалий чоралар муқим алоқамиятга эга бўлди.¹²

Жақон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида мамлакатимизда банкларимиз капиталнинг етарлилик даражасини 23 фоиздан ошади. Бу эса банклар мониторинги билан шуқулланадиган халқаро стандартлардан қарийб 3 баробар кўплиги экспорт қилувчи корхоналарни банк кредитлари бериш йўли билан қўллаб-қувватлаш имконини беради. Бу борада қамқукуматимиз томонидан қуқуқий асослаш яратилган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 2008 йил 31 декабрдаги 290-сонли “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва

¹¹ И.Каримов. Асосий вазифамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т.: Ўзбекистон. 2010 й. 44 бет

¹² И.Каримов. Асосий вазифамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т.: Ўзбекистон. 2010 й. 39 бет

кредит йўли билан ўллаб-ўуватлашга доир ўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарори Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги ПФ-4058-сон Фармони билан тасдиқланган. “Иқтисодийнинг реал сектори корхоналарини ўллаб-ўуватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари” дастурининг 1.6-банди ижросини таъминлаш, шунингдек экспорт қилуви корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан ўллаб-ўуватлаш чора-тадбирларини амалга ошириш, иқтисодийнинг реал сектори корхоналарининг инвестицион ўсишини рақобатлантириш ва модернизациялаш, аҳоли бандлигини оширишга қўмаклашиши ҳамда янги иш ўринлари яратиш мақсадида Вазирлар Мақамаси қуйидагиларга эътибор қаратган:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 18 ноябрдаги ПФ-4053-сонли Фармонига мувофиқ ташкил этилган “Иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш бўйича республика комиссиясига экспорт қилувчи корхоналарнинг бақларнинг кредитлари бўйича муддати ўтказиб юборилган ва жорий қарзлари сўммасини таркибий ўзгариш ҳамда жарима санкциялари ва пеняларни қисобдан чиқариш бўйича мурожаатларини кўриб чиқиш қўғи берилган.

Вазирлар Мақамасининг 2008 йил 31 декбрдаги 290-сон қарorigа кўра, “Экспорт қилувчи корхоналарнинг бақларнинг кредитлари бўйича муддати ўтказиб юборилган ва жорий қарзлари сўммасини таркибий ўзгартириш ҳамда жарима санкциялари ва пеняларни қисобдан чиқариш бўйича мурожаатларини иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш бўйича Республика комиссияси томонидан кўриб чиқиш тартиби тўғрисида” вақтинчалик Низом тасдиқланган. Низомга мувофиқ қуйидаги имтиёзлар белгиланган:

-муддати ўтказиб юборилган ва жорий қарзлари сўммасини таркибий ўзгартириш кўрсатиб ўтилган экспорт қилувчи корхоналарнинг молиявий қолати вақтинча ёмонлашганлиги муносабати билан кредитни қайтариш бўйича кечиктириш (бўлиб-бўлиб тўлаш) юзасидан экспорт қилувчи

корхонага берилган кредит бўйича шартноманинг бирламчи ёки илгари қайта кўриб чиқилган шартларини ўзгартириш;

-кредитлар бўйича жарима санкциялари ва пеняларни қисқарттириш экспорт қилувчи корхонанинг банк олдидаги қарзларини кўрсатиб ўтилган экспорт қилувчи корхонанинг молиявий қолдиқлари ва қолдиқларнинг ёмонлашганлиги муносабати билан асосий қарз ўз вақтида қайтарилмаганлиги учун қўлланилган жарима санкциялари ва қисқарттилган пеня суммасига камайтириш.

Ушбу вақтинчалик Низомнинг амал қилишига қуйидагилар қиради:

-маълумот (ишлар, хизматлар) таннарихини камида 20 фоизгача пасайтириш бўйича асосланган молиявий режа шу жумладан, ишлаб чиқаришнинг материаллар ва энергия сарфини қисқартириш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини ва фойда кўришни ошириш ва ортиқча штат бирликларини маълумлаштириш;

-илгари амалга оширилган ўзи ишлаб чиқарган товарлар (илар, хизматлар) ни барқарор экспортга етказиб беришни қарор йили ишлаб чиқариладиган маълумотнинг камида 30 фоизи қажмида бўлиши ва жаҳон молия танглигининг таъсири натижасида экспорт маълумотга нарх-наво ва талаб пасайгунгача амал қилган экспорт контрактларга эга бўлиш мавжуд бўлганда фақат эквивалентда 500 минг АҚШ долларидан ортиқ қийматли янги қурилиш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш бўйича инвестиция лойиҳалари амалга оширилишини назарда тутадиган экспорт қилувчи корхоналар фаолиятига жорий этилади.

Мамлакатимизда тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитларнинг кредитларни ошириш бўйича қўрилган чоралар туфайли 3 йилдан ортиқ муддатга берилган кредитларнинг банklar кредит портфелининг умумий қажмидаги улуши қозирги пайтда 69 фоизга етди ва сўнгги ўн йилда 28 баравар кўпайди. Банklar кредит портфелининг умумий қажмида узоқ муддатли кредитларнинг улушига қараб давлат томонидан турли имтиёзлар

берилмода. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПП -1166-сон “Тижорат банкларнинг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтириладиган узоқ муддатли кредитлари улушини кўпайтиришни раъбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарорининг (Ўзбекистон Республикаси қонун қўзғатлари тўплами, 2009 йил 30-31-сон, 343-модда) 3 бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 18.09.2009 йил №92-сонли, Марказий банк бошқарувининг 18.09.2009 йил 26/1-сонли ва Давлат солиқ қўмитасининг 18.09.2009 йил 28-сонли қўшма қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 19.10.2009 йил 2021 рақам билан рўйхатга олинган “Тижорат банклари томонидан кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушига қараб фойда солиқи бўйича солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисида” ги низом тасдиқланган.

Низомга кўра Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПП -1166-сон “Тижорат банкларнинг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтириладиган узоқ муддатли кредитлари улушини кўпайтиришни раъбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарорига мувофиқ тижорат банклари 2015 йилнинг 1 январига қадар кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушига қараб табақалаштирилган ставкалар бўйича фойда солиқини тўлайдилар (1-жадвал).

Фойда солиқи ставкаси кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушига қараб табақалаштирилади.

Кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улуши;

35 фоиздан 40 фоизгача бўлганда ставка белгиланган ставканинг 80 фоизини ташкил этади;

40 фоиздан 50 фоизгача бўлганда ставка белгиланган ставканинг 75 фоизини ташкил этади;

50 фоиздан юқори бўлганда ставка белгиланган ставканинг 70 фоизини ташкил этади.

1 – жадвал

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларига кредит портфели таркибидаги узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушига араб табаалаштирилган ставкалар бўйича бериладиган фойда солиқи¹³

Кредит портфели таркибидаги узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улуши		Тижорат банклари фойда солиқи имтиёзли ставкалари (амалдаги ставкаларга нисбатан % да)
35 фоиздан 40 фоизгача	-	80%
40 фоиздан 50 фоизгача	-	75%
50 фоиздан ортиқ	-	70%

Узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улуши қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$У_{\text{умум}} = У_{\text{мим}} / КП \cdot 100 \quad (1)$$

У_{умум} – узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улуши;

У_{мим} – узоқ муддатли инвестициявий молиялаш;

КП – кредит портфели

Бунда, кредит ёки лизинг бўйича хизматларнинг берилган санасидан қатъий назар, узоқ муддатли инвестициявий молиялаш сўммаси ва кредит портфели сўммаси ҳисобот даври ойининг охири санасига қабул қилинади.

Узоқ муддатли инвестициявий молиялаш уч йилдан кам бўлмаган муддатга бериладиган инвестициявий кредитлар ва лизинг хизматлари, шу жумладан банклар томонидан олинadиган ишлаб чиқариш корхоналари негизида ташкил этиладиган компаниялар активларига банклар томонидан йўнилтириладиган маблағлар;

Инвестициявий кредит (лизинг) Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида” ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон, 10-модда) 3-моддасида назарда тутилган мақсадлар учун берилган кредитлар (лизинг);

¹³ "Ўзбекистон Республикаси қонун қўжатлари тўплами", 2009 йил, 30-31-сон.

**Юридик шахслар орасида жойлаштирилладиган, 2009 – 2010
йилларда тижорат банклари томонидан чиқариладиган узоқ муддатли
облигацияларнинг прогнози¹⁴**

Банк номи	Облигация чиқариш хажми (млрд. сум.)
Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки	35
"Асака" ДАТБ	20
"Саноат - қурилиш банк" акциадорлик тижорат банки	10
"Агробанк" АТБ	5
"Кишлоқ қурилиш банк" АТБ	5
"Ипотека-банк" АТБ	5
АКБ "Хамкорбанк"	5
АКБ "Капиталбанк"	5
Бошқа банклар	20
Жами	110

Кредит портфели – барча кредитлар бўйича баланс қисоб варақлари суммаси (брутто), банклар томонидан олинадиган ишлаб чиқариш корхоналари негизида ташкил этиладиган компаниялар активларига банклар томонидан йўналтирилладиган барча маблақлар, шунингдек уч йилдан кам бўлмаган муддатга берилган лизинг хизматлари сўммаси.

Банкларда умумий кредит портфелида узоқ муддатли кредитларни ҳажмини оширишдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПҚ-1166-сон “Тижорат банкларнинг инвестиция лойиқаларини молиялаштиришга йўналтирилладиган узоқ муддатли кредитлари улушини қўпайтиришни раъбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарорида Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан чиқариладиган облигациялар миқдорининг прогнозлари қам келтирилган (2-жадвал).

Юридагилардан кўриниб турибдики, мамлакатни модернизация қилиш жараёнида тижорат банклари томонидан бериладиган узоқ муддатли

¹⁴ "Ўзбекистон Республикаси қонун қўжатлари тўплами", 2009 йил, 30-31-сон.

кредитларнинг ролини оширишга катта аҳамият берилмоқда, бу эса ўз навбатида бежиз эмас.

2.3. Узоқ муддатли кредитлаш механизмининг жаҳон тажрибаси

Ривожланган мамлакатлар тажирибаси кўрсатишича, кичик бизнес бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида йирик ишлаб чиқарувчиларга нисбатан капитал маблағ сарфини кам талаб қилиши, ихчамлиги, бозордаги талаб-таклифга қараб ўзи ишлаб чиқараётган маҳсулот турларини тез ўзгартира олиши, мослашувчанлиги, тезроқ ва каттароқ фойда олиш мақсадида ишлаб чиқариш қувватларини билан биргаликда барча имкониятларини ишга солиб, жадал модернизация қила олиши билан ажралиб туришини кўрсатади. Бундан ташқари йирик корхоналарга нисбатан бошқарув тизими анча содда бўлиб, ходимлар бир вақтда бир нечта ишларни бажара олиши, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш тадбиркор назари остида бўлади. Республикамизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари йилдан-йилга ўз мавқеини мустақамлаб бормоқда. Улар маҳаллий хомашё негизида экспортбоп ёки импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш, истеъмол бозорини сифатли товарлар билан тўлдириш, аҳолини бандлигини ошириш, жамиятга эса солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш орқали катта наф келтирмоқдалар.

Мазкур соҳа вакилларини ўўлаб – қувватлаш мақсадида мамлакатимизда тижорат банклари томонидан узоқ муддатли кредитлаш хизматлари йўлга қўйилган ва мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш шароитида бу хизматларини ролини ошириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Узоқ муддатли кредитларни ривожлантиришда давлат ролининг муҳимлиги кўпгина мамлакатларда ҳам алоқида эътироф этилган. Хох у АҚШ, Франция, Германия каби ривожланган давлатлар бўлсин ёки Литва, Польша, Украина, Россия каби ривожланаётган давлатлар бўлсин, узоқ

муддатли кредитларни ишлаб оувватлаш орали ишлаб чиаришнинг мамлакат итисодиётидаги ўрнининг салмоқини оширишдан иборатдир.

Масалан АШда кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши тахминан 50-52%, Буюк-Британияда 50-53%, Японияда 52-55% ташкил этади.

Узо муддатли кредитларни ривожлантирилишида хорижий тажрибани ўрганганда ҳам ривожланган давлатлардан, ҳам ривожланаётган давлатлардан ўрганмоқ масадга мувофиқдир.

Ривожланган мамлакатлар оюнчилигида узо муддатли кредитлаш алоқида оюн асосида эмас, балки банк оюнчилигининг умумий стандартлари асосида тартибга солинади. Банк тизимининг асосий вазифаси молиявий баророрликни таъминлаш бўлиб, бунда узо муддатли кредитлаш институтларига ўйиладиган атий талаб низом жамармасининг миори, операция сиёсатининг стандартлигига, исоботларнинг меъорий исобланади.

Шунинг учун ҳам узо муддатли кредитлаш ривожланган ва ривожланаётган давлатларнинг тажрибасини ўрганиш Ўзбекистон Республикасида узо муддатли кредитлаш тизимини шакиллантиришда муим манба бўлиб иизмат иилади.

Европанинг ривожланиб келаётган икки давлатини узо муддатли кредитлаш жараёнига назар ташлайдтган бўлсак, бу давлатларда кредитлаш институтларининг ривожланиши учун яхши муит яратиган.

Польшада узо муддатли кредитлаш хизматларини кўрсатадиган энг катта институтлардан бири “Фундуш макро” фонди бўлиб, унинг филиаллари мамлакатнинг 28 та туманида фаолият кўрсатади.

Ушбу фонд оуйдаги кредит тамойилларига асосланади.

Кредит 3 йилдан 7 йил муддатга берилади. Кредитнинг ўртача миори 50 минг АШ доллари. Мижозларнинг 59 фоизини ишлаб чиарувчилар, 38 фоизини хизмат кўрсатувчилар ва фаатгина 3 фоизини махсус савдо корхоналари ташкил этади.

“Фундуш макро” фонди жамғармаларни табул қилиш, ўқитиш ва консалтинг хизматларини ҳам амалга оширади. Кредитларнинг қайтаришлиликл даражаси 96-98% ташкил этади. “Фундуш макро” фондидан ташқари Польшада қишлоқ хўжалигидаги бизнесни ўллаб-қувватлашга мўлжалланган яна иккита узоқ муддатли кредитлаш фондлари фаолият олиб боради. Булардан бири Польша қишлоқ хўжалигини ривожлантириш фондидир. У хусусий нотижорат ташкилоти шаклида ташкил топган. Бу фонд 1998 йилда Польшада қишлоқ хўжалигини ўллаб-қувватлаш мақсадида ва ривожлантириш мақсадида ташкил этилган. Польша қишлоқ хўжалигини ривожлантириш фонди бу мамлакатда қишлоқ хўжалиги корхоналарига капитал билан таъминлаш ва бандликни оширишга қўмаклашиш орқали ёрдам беради.

Иккинчи фонд 1991 йилда ташкил этилган қишлоқ хўжалиги фондидир. Қишлоқ хўжалик фонди давлат томонидан молиялаштириладиган фонддир. Ўз фаолиятин Польша қишлоқ хўжалиги ва иқтисодий вазирлиги томонидан ажратилган 14 млн.АҚШ долларига тенг капитал асосида бошлаган.

Шунингдек шарқий европада тадбиркорликни молиявий ўллаб-қувватлаш яхши ташкил этилган мамлакатлардан бири Венгрия Республикасидир. Бу мамлакатда “Тадбиркорликни ўллаб-қувватлаш Венгер Фонди” фаолият юритади.

“Тадбиркорликни ўллаб-қувватлаш Венгер Фонди” 1990 йилда кичик ва ўрта корхоналарга хизмат кўрсатиш мақсадида тузилган. “Тадбиркорликни ўллаб-қувватлаш Венгер Фонди”нинг узоқ муддатли кредитлаш портфели 9 млн. АҚШ долларини ташкил этади. “Тадбиркорликни ўллаб-қувватлаш Венгер Фонди” бутун мамлакатда фаолият кўрсатадиган 20 та агентлик тармоқларига эга.

“Тадбиркорликни ўллаб-қувватлаш Венгер Фонди”дан узоқ муддатли кредит олишни хоҳлаган кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари қуйдаги талабларга жавоб бериш керак.

Фаолиятни бошлаганига 2 йилдан ошмаганлиги.

Ходимлар сони 10 кишидан кам бўмаслиги.

Умумий савдо хажми 20 минг АҚШ долларидан кам бўмаслиги ва 60 минг АҚШ долларидан ошмаслиги зарур.

“Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Венгер Фонди” ўзининг 4 йиллик меънат фаолияти давомида 1000 дан ортиқ узоқ муддатли кредитлар ажратган.

Францияда узоқ муддатли кредитларни қўллаб-қувватлашдан асосий мақсад: тадбиркорларга молиявий хизматлар кўламини кенгайтириш, аҳолини иш билан таъминлаш ва рағбатни кучайтиришдан иборат.

Бунинг учун амалда туғрида тўғри ёрдам ахборотларга кириш, маъмурий тўсиқларни камайтириш, солиқларни камайтириш ишлари олиб борилади. Шунингдек тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича турли хил ташкилотлар яратилган.

-) Молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар конференцияси
-) Савдо палатаси
-) Хунармадчилик палатаси
-) Ўқимчилик хўжалиги палатаси
-) Иш бошловчилар учун миллий агентлик
-) Таваккалчилик инвестициясини суғурталаш Франция жамияти
-) Бизнесни ташкил этиш марказлари

Узоқ муддатли кредитларни берадиган ташкилотларни қўллаб-қувватлаш миллий сиёсати давлат тоқшириқига асосан вазирлик ва ташкилотлар томонидан назорат қилинади.

Молиявий ёрдам қуйдаги шаклларда олиб борилади.

-) Иш бошловчилар учун қафолатсиз қарз бериш;
-) 3 йил муддатгача минимал фоизлар асосида яқка тартибда қарз бериш;
-) Турли хил солиқ имтиёзларидан фойдаланиш.

Россияда узоқ муддатли кредитлаш жараёни хозирда институционал ривожланиш босқичида бўлиб, бозорда узоқ муддатли кредитлаш узоқ ва муваффақиятли фаолият олиб бораётган бир гуруҳ етакчилар ажралиб чиқмоқда. Айнан узоқ муддатли кредитларга бўлган талаб ва таклифда катта номунатосиблик келиб чиқмоқда. Маълумотларга кўра 2005 йилда Россияда 5 млрд.АҚШ доллари миқдорида узоқ муддатли кредитлар ажратилган, аммо талаб 30 млрд.АҚШ долларига тенг бўлган. Яна бир маълумотларга кўра ажратилган кредитларнинг 60% банкларга, 40% кредитлаш ташкилотлари хиссасига тўғри келади. Россияда бериладиган узоқ муддатли кредитларнинг ўртача миқдори 45-50 минг АҚШ долларини ташкил этиб, ўртача муддати 5-6 йилни ва ўртача фоиз ставкаси эса 4-5%ни ташкил этади. Россияда узоқ муддатли кредитлаш жараёнини таҳлил қилар эканмиз, бу кредитларнинг миқдори 10 минг АҚШ долларидан бир неча миллион АҚШ долларига тенглигини, муддати 30-35 йилгача берилиши ва фоиз ставкаси 3-15%га тенглигини такидлаб ўтиж жоиздир. Барча мамалакатлардаги сингари Россия Федерациясида ҳам имтиёзли узоқ муддатли кредитлар ажратилади ва кўп ҳолларда қишлоқ хўжалиги ва саноатда ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи корхоналардир.

Узоқ муддатли кредитларнинг самарадорлиги ҳақида сўз юритилганда Россиянинг кўпгина кредит ташкилотларининг таваккалчилик портфели ҳалқаро меъёрларга мос келади. Кредитнинг кайтаришлилик даражаси банк сектори кабидир. Биринчи кредит ташкилотининг муддати ўтган йилларда 2,7 фоиздан ошмаган. Бундан ташқари кредит ташкилотлари жуда яхши рентабеллик билан фаолият кўрсатмоқда ва бу кўрсаткич ўртача 127 фоизни ташкил этмоқда. Умумий тарзда олиб қараганда, тижорат банкларидан ташқари Россия Федерациясида узоқ муддатли кредитлаш билан шуғулланадиган 4 турдаги ташкилотларни кўрсатиш мумкин.

1.Нодавлат – нотижорат кредитлаш ташкилотлари. Бу ташкилотлар фақатгина кредитлаш жараёни билан шуғулланувчи махсус институт бўлиб,

улар одатда хорижий нодавлат – нотижорат ташкилотларининг филиали, фондлар, кооперативлар кўринишида ташкил этилади.

2.Кредит уюшмалари. Бу ташкилотлар фақатгина ўз аъзоларига молиявий хизматларни кўрсатадиган ва ўз аъзоларининг аъзолик бадаллари асосида тузиладиган узоқ муддатли кредитлаш ташкилотларидир.

3.Ўишлоқ хўжалиги, Ўишлоқ кредит кооперативлари. Бу ташкилот худди кредит уюшмасига ўхшаб фақат Ўишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатадиган ва шу кооператив аъзолари бўлганларга ўз хизматларини кўрсатади.

4.Кичик тадбиркорликни қўллаб қувватловчи давлат фондлари.

Шундай қилиб, Россия Федерациясидаги кредитлаш ташкилотлари ўз фаолиятлари давомида барча турдаги мижозлар билан ишлаб, ўз кредит маблақларини кўпроқ одамларга беришга ҳаракат қилади.

Осиё мамлакатлари ичида ҳам узоқ муддатли кредитлашни ривожлантиришга катта аҳамият берилган. Бу борада ривожланган мамлакатлар Япония, Жанубий Корея шунингдек ривожланаётган давлатлар ичида Бангладеш, Индонезия, Ҳиндистон давлатларини олиб кўрсатишимиз мумкин.

Булардан бири Бангладеш давлатидир. Бангладеш дунёда узоқ муддатли кредитлар ва молиявий хизматлар бозори энг яхши ривожланаётган давлатлардан бири қисобланади.

Бангладешда молиялаштириш хизматларини амаоғ оширувчи асосий институт, дунёга машхур “Граммин” банки қисобланади. Банк ўз фаолиятини 1976 йилда тадқиқот дастури сифатида бошлаб 1983 йилда қукумат қарори билан мустақил банкка айлантирилган.

“Граммин” банки ўз фаолиятини кредит жамғармаси схемаси бўйича амалга оширади. Қарз олувчиларнинг жинси (эркак ва аёллар) жиҳатидан алоқида гуруҳларга ажратилиб ташкил қилинади. Гуруҳлар бир хил имкониятга эга бўлган кишилардан тузилади. Гуруҳ фаолияти ҳар йилда иқтисодлаган кичик жамғармалардан бошланади.

Шундай қилиб гуруҳларга аъзолик давомида аъзоларнинг тўлаган бадаллари қисобига доимий тўлаб бориладиган жамъарма ташкил қилинади. Мажбурий жамъарма кредит олишга 4-8 ҳафта қолганда тўлдирилиши керак. Дастлабки босқичда гуруҳнинг фақат 2 та аъзосига кредит олиш имконияти берилади. Улар ушбу қарзни 50 ҳафта давомида тенг миқдордаги тўлолар билан тўлаб бришади. Қар доим ссудани олаётган гуруҳ аъзоси олаётган ссуданинг 5 фоизини гуруҳ фондига қўйиши шарт.

Агар бирон бир гуруҳ аъзоси олган кредитини қайтариб бера олмаса, гуруҳ уни тўлаш маъсулиятини ўз бўйнига олади. Гуруҳ “Граммин” банки ходимининг назорати остида бўлади ва гуруҳни фаолияти банк томонидан қўйилган қоидаларга қанчалик мос келишини аниқлайди. Кредит бир йилдан 6 йил муддатгача берилади. Кредитнинг ўртача миқдори 10 минг – 30 минг АҚШ доллари миқдорида йиллик 20 фоизда берилади. “Граммин” банки одамларга маълумоти ва иш юритиш тажрибасидан қатъий назар, гаров талаб қилмасдан кредит беради. 2007 йилнинг январ ҳолатига кўра “Граммин” банки мижозларининг сони 6,95 млн кишини ташкил этиб, уларнинг 97 фоизини аёллар ташкил этади. Граммин банки ўзининг 20 мингдан ортиқ ходимлари ва 2343 та филиаллари орқали 75 мингда зиёд қишлоқларда ўз хизматларини амалга оширади ва у Бангладешдаги жамиқишлоқларининг 90 фоиздан ортиқини қамраб олган.

Бангладешда кредитлаш тизимидаги яна бир катта ташкилот 1990 йилда тузилган давлат фондидир. Бу фонд асосан узоқ муддатли кредитлар берадиган нодавлат – нотижорат фондларига имтиёзли кредитлар ажратади. Мана шундай 5 та кредит институтлари 3 млнга яқин одамларга хизмат кўрсатади.

Осиёнинг яна бир ривожланаётган давлати Индонезияда кредитлаш тармоғи 9 минга яқин мустақил молиялаштириш институтлари қамда “Bank Rakyat” нинг 4 мингдан ортиқ қишлоқ банклари тармоғидан ташкил топган бўлиб, улар 8,2 млн мижозларга хизмат кўрсатади. Индонезияда узоқ муддатли кредитлашни ривожлантириш сиёсати узоқ муддатли кредитлашни

ривожлантирувчи расмий банк тармоқидаги институтларни давлат томонидан раъбатлантиришга қатъий қарор қилинган. 1970 йилда Индонезия Молия вазирлиги давлат мулкида бўлган “Bank Rakyat” тижорат банкига “Манфатли кредитлаш дастури” асосида мамлакатнинг барча ҳудудларида хизмат кўрсатиш тармоқларини ташкил қилиш топширилгани берди.

Бу дастурга асосан “Bank Rakyat” тузилмасидаги 4 мингдан ортиқ минтақавий тузилмалардан ташкил топган “Қишлоқ банклар” тармоқини ташкил этилган бўлиб, 1998 йил охирида ушбу банк хизматидан 2.5 млн кредит олувчи миждозлар ва 21.7 млн омонотчилар фойдаланилган. Кредит портфелининг умумий суммаси 585 млн АҚШ долларини, берилган кредитларни ялпи суммаси эса 1.7 млрд АҚШ долларини ташкил этади. Кредитларнинг ўртача ставкаси 13.5 фоизни ташкил этади.

“Bank Rakyat” нинг кредит портфели ҳудудий тармоқларнинг ихтиёрий жамғармалари ҳисобига шаклланади. Унинг операцион сиёсати қуйдаги стандартларга асосланади.

) Кредит олувчи билан индивидуал ишлаш;

) Кредит олишга берилган буюмларни кўриб чиқиш, қарор қабул қилиш ва кредит бериш жараёнларини тезкорлиги;

) Қарздорларнинг кредит бўйича мажбуриятларини ўз вақтида бажаришлари учун раъбатлантирувчи механизмларни қўллаш кабилар.

Индонезия Марказий банкига “Bank Rakyat” нинг барча филиаллари ва ваколатхоналари фаолиятини жойлардаги 15 та аудиторлик идоралар орқали назорат қилиш ҳуқуқи берилган. Бундан ташқари, Марказий банк билан тузилган шартнома асосида махсус тузилган кичик бизнес ва ширкатлар бўлинмаси орқали 5 мингта мустақил банклар ва ширкатлар фаолиятини назорат қилади.

Японияда кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб – қувватлаш учун қуйдаги ташкилот, уюшма марказлари хизмат қилади:

) Кичик ва ўрта бизнес бўйича бошқарма;

) Кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш бўйича давлат корпорацияси;

) Кичик ва ўрта корхоналар ассоциациясининг умумияпон федерацияси;

) Кичик ва ўрта корхоналар умумияпон маркази ва бошқалар.

Шунингдек кичик ва ўрта корхоналарни кредитлаш учун ўнлаб махсус банклар хизмат қилади. Давлат ёрдами шулардан ибратки, имтиёзли солиқлар тўлатиш, тезлаштирилган амортизация, банкрот бўлганда ёрда бериш, кичик ва ўрта корхоналарни техникавий даражасини ўстиришни рағбатлантириш.

Японияда кичик корхоналарга 500 дан ортиқ савдо – саноат палаталари ва уларнинг филиаллари маслахатлар, молиявий ва билим олиш учун ёрдам беради.

Давлат ёрдамининг молиявий асосини кичик бизнесни қўллаб – қувватлаш махсус фонд – қалқон фонди, шунингдек молиявий корпорация ташкил қилади.

Қўллаб – қувватлаш ишларини тижорат банклари томонидан қамровган давлат ижтимоий фондлари воситачилигида олиб борилади.

Африка қитасида ривожланаётган давлатлар орасида Эфиопия давлатида узоқ муддатли кредитлаш тизими “Молиялаштириш институтларини лицензиялаш ва улар фаолиятини назорат қилиш” 1996 йилда 40 – сонли Декларация ва Эфиопия Миллий банкининг чиқарган қарор буйруқ ва қарорлари билан тартибга солинади. Энг асосийси, ушбу ҳуқуқий тизим Эфиопия фуқаролари ёки ташкилотларига барча узоқ муддатли кредитлаш операцияларини амалага ошириш ва молиялаш институтларига эгалик қилишда монополия ўрнатишга имконият яратади. Бу шартга амал қилишлари учун, барча молиялаштириш институтлари ва банкнинг депозитига маблағ қўйишлари керак.

Эфиопия Миллий банкининг йўриқномасида кўрсатилганидек, узоқ муддатли кредитлашдан мақсад “қийин кичик фермерларига ва шаҳардаги кичик тадбиркорларга” кредитларни беришдир. Бир қарз лоувчининг минимал кредит лимити 50 минг бир (6730 АҚШ доллари) қилиб

белгиланган, кредитнинг минимал муддати 12 ой, кредитнинг ўртача фоиз ставкаси одатий банклар берадиган кредитнинг максимал фоиз ставкасининг 20 фоизидан ошмаслиги белгиланадиган. Худди шундай тарзда депозитларга бериладиган фоиз ставкаси ҳам белгиланади.

Эфиопия Миллий банкининг лицензиясини ўлга киритган молиялаштириш институтлари ўйдаги муҳим вазифаларни амалга ошириш имконияти мавжуд.

Жамъармаларга муддатли омонаилар “талаб қилиб олгунча” омонатларни жалб қилиш;

Эфиопияда амал қиладиган векселларни чиқариш ва улар қисобини юритиш;

Ташкилотлар маблағини гаров таъминоти асосида қарзга олиш;

Векселларни ва бошқа молиявий дастакларни сотиб олиш;

Фермер хўжаликлари ва кичик тадбиркорларга кредитлар бериш мақсадида фондларни бошқариш қабилардир.

Эфиопия миллий банки, Вазирлар кенгаши ва Молия вазирлиги мошлиялаштириш институтларини лицензиялаш, уларнинг ҳуқуқларини чеклаш, молиялаштириш тизимида хорижий молиявий фондларнинг кириши бўйича қатъий назорат олиб боради.

Юридаги давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, узоқ муддатли кредитларни кам таъминланган аҳолининг турмуш даражасини ошириш, аҳоли бандлиги ва аёллар иқтисодий фаоллигини ошириш, кичик тадбиркорликни ривожлантириш каби аниқ ижтимоий – иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилиши лозим. Дунё амалиётида синалган узоқ муддатли кредитлашнинг тажрибасидан Ўзбекистон Республикасида ушбу йўналишдаги бозорнинг шаклланаётганлиги шароитда унинг ижобий томонларидан фойдаланиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

III-боб. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийтини модернизация қилиш шароитида тижорат банкларидаги узоқ муддатли кредитлаш механизмини такомиллаштириш йўллари

3.1. Иқтисодийни модернизация қилишда тижорат банклари томонидан берилган узоқ муддатли кредитларнинг тутган ўрни

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов ва Республика ҳукумати томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг тадбиркорлик фаолиятини ривожланишига яратиб берилаётган шарт – шароитлар ва бу соҳа юзасидан қабул қилинаётган қатор фармон ва қарорларнинг нақадар муҳимлиги мазкур фаолиятга ўз ижобий таъсирини кўрсатмоқда.

Жумладан, иқтисодийни эркинлаштириш тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, улар фаолиятига аралашувларни кескин чеклаш, қислот топширишни қисқартириш ва соддалаштириш, солиқ солиш тартибига бир қатор ўзгартиришлар киритиш, тижорат банкларига эса узоқ муддатли кредитлаш тизимини енгиллаштириш, хорижий кредитларга имкониятлар яратиб бериш ва кредит уюшмалари каби молиялаш ташкилотларини қўллаб – қувватлаш шулар жумласидандир.

Хаттадан қам, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг бугунги кунда мамлакатимиздаги аҳамияти беқийс. Чунки бу соҳа мамлакатимизнинг корхоналари иш фаолиятини давом эттириш ва кенгайтириш, шунингдек мамлакатимизнинг чекка – чекка қишлоқларидаги аҳолини иш билан таъминлашга ёрдам беради.

Афсуски бугунги кунда узоқ муддатли кредитларни тўла қувват билан ишлаб кетиши ва бу секторни ривожлантириш учун бир канча муаммолар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик субъектлари ва аҳолиси узоқ муддатли кредит олишга қуйдаги муаммо ва камчиликлар мавжуд бўлганлиги сабабли мурожаат қилмаяптилар:

1) Корхоналарни капиталлаштириш даражасининг пастлиги;

) Менежмент ва маркетингни мукамал ташкил этишнинг чекланганлиги;

) Йирик бизнес субъектларига юлори даражада ларамлик;

) Маъмурий текшириш ва назоратнинг сафланиб л олинаятганлиги;

) Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг молиявий имкониятларининг чекланганлиги;

) Корхона рахбарларининг малакаси етарли даражада эмаслиги;

) Товар ва хизматлар раобатбардошлигининг паст даражадалиги;

) Хўжалик юритувчи субъектлар орасида ўзаро ишончсизликнинг юлори даражада бўлганлиги;

) Фуларолар ва тадбиркорлик субъектларининг хулуий онги ва хулуий маданияти етарли эмаслиги.

“Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, итисодиётимизни исло этиш, эркинлаштириш ва модернизация лилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация лилиш борасида амалга оширилаятган, лар томонлама асосли ва чулур ўйланган сиёсат бизни инлроزلар ва бошла тадидларнинг салбий таъсиридан лимоя лиладиган кучли тўси, айтиш мумкинки, мустакам ва ишончли лимоя воситасини яратди”¹⁵.

Тижорат банклари учун мавжуд муаммолардан бири кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига тижорат банклари томонидан берилган кредитларни лайтариб бермаслик лоллари лам кўплаб учрамола да.

Буларга асоий сабаб лилиб луйдагиларни кўрсатишимиз мумкин:

1. Кичик корхоналар томонидан кредит ресурсларини олиш учун тайёрланган бизнес – режалар сифатининг пастлиги;

2. Маълум бир молиявий лийинчиликларни ўтказаятган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредитини ўзлаштиришда муаммоларга дуч келиши.;

¹⁵ И.А. Каримов. Жаон молиявий-итисодий инлрози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009. – 31 бет.

3. Ишлаб чиқарилаётган товарлар ва кўрсатилган хизматларга реал талабни аниқ билмаслик;

4. Ҳийин сотиладиган ёки ҳиймати тез тушиб кетадиган товар моддий бойликларни гаров сифатида қабул қилиш;

5. Кўпгина тадбиркорликнинг молиявий ва юридик тайёргарлоигини суствлиги.

6. Мамлакатда тўла ривожланган инвестицион – молиявий инфратузилманинг мавжуд эмаслиги;

7. Кредитлар бериш бўйича банклар сиёсатиға тез – тез ёки муқим ўзгартиришларнинг киритилиши.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорларни тижорат банклари томонидан кредитлашға халақит бераётган ва қал этилиши лозим бўлган муаммоларға, халақаро молия муассаларининг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг инвестицион лойиқаларини молиялаш учун хорижий кредит йўналишларининг талаблари бир мунча муракаблигидир. Мисол учун Хитой Эксимбанкнинг кредит йўналишларини олиб қарайдиган бўлсак, бу молия муассасаси бераётган кредитларни фақат Хитой Халқ Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилган техника ва технологиялари сотиб олиш, Ислон Тараққиёт банки томонидан ажратилган кредит пул маблақларига Исроил давлатидан қеч нарса сотиб олмаслик ва шу давлатға хеч нарса сотмаслик, шунингдек Германия Федератив Республикасининг бир қатор молия муассасалари томонидан таклиф қилинаётган кредит йўналишлари қам фақат Германия Федератив Республикасидан ёки Европанинг бошқа давлатларидан ресурсларни ёки техника – технологияларни харид қилиш тўқрисида ўз талабларини қўйиш, бу қам кредитлаш жараёни ривожланишиға тўсиқ деб ўйлайман. Бир ўйлаб қарайлик янги ташкил этилган ёки хали тўлиқ оёққа турмаган корхоналар учун бу катта муаммодир албатта. Чунки Германия Федератив Республикаси ёки Европа иттифоқи мамлакатларида ишлаб чиқарилган замонавий технологиялар ўзининг сифатлилигига ва ишончилигига яраша нархи ҳам баланддир, ёки бўлмаса Исроил давлатига

сота олмаслик. Бу ерда бозор муносабатлари унинг ўонунлари бузилмайдими?

Шунингдек узоқ муддатли кредит хизматларини кўрсатувчи бошқа нобанк кредит ташкилотлари олдида ҳам бир анча муаммолар мавжуддир. Жумладан: мамалакатда пул муомиласини барқарорлиги ва кредит ресурслари самарадорлигини таъминлаш учун ақолининг бўш пул маблақларини банкларга жалб қилиш мақсадида ақолининг тижорат банкларидаги омонаталаридан олинадиган даромадалар, солиқ кодексининг 179 – моддасига асосан жисмоний шахсларнинг солиқ солинмайдиган даромадлари қаторига киритилган. Лекин кредит уюшмалари ақоли жамқармаларидан олинган даромадларга эса солиқ муносабатларининг тижорат банкларига ўйланилаётган имтиёзли тизими жорий қилинмаган. Бу ўз навбатида кредит уюшмаларининг ресурс баъзасининг камайишига ва улар томонидан бериладиган кредитларнинг қимматлашувига сабаб бўлмоқда.

Юқоридаги бобларад бугунги кундаги тижорат банклар ва бошқа нобанк молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотларнинг ойлик ва йиллик фоиз ставкалари, ажратилаётган кредитларга ўйилаётган фоиз таваккаллари тўғрисида маълумот берилган. Унга кўра тижорат банклари томонидан ақолининг бўш пул мабалақларини депозитларга жалб қилиш мақсадида турли хил омонат турлари ташкил қилинган бўлиб, улар бўйича фоиз ставкалари йиллик 18 – 25 фоизни ташкил этади. Кредит уюшмалари томонидан ҳам турли туман омонат турлари ташкил қилинган бўлиб, улар томонидан белгиланган фоиз ставкалари йиллик 60 фоизгача ўрнатилади. Юқоридаги рақамларадан кўриниб турибдики кредит уюшмаларининг депозит ўйилмаларига ўрнатилган фоиз ставкалари тижорат банкларининг депозит ўйилмаларига ўрнатилган фоиз ставкаларига қараганда 2 баробар кўпдир, бу эса ўз навбатида кредит уюшмалари томонидан кредит учун белгиланадиган фоиз ставкаларида ўз аксини кўрсатади.

Шунинг учун кредит уюшмаларига жалб қилинадиган аҳоли депозитарига нисбатан юрридаги каби солиқ имтиёзларининг жорий қилиниши мижозларга узоқ муддатли кредит беришнинг кенгайишига ва ўз навбатида мижозларнинг узоқ муддатли кредитларга бўлган эҳтиёжининг қондирилишига, буларнинг барчаси ўз навбатида иқтисодиётнинг ривожланишига ҳамда аҳоли фаровонлигини ошишига катта қисса қўшади.

Қишлоқ жойларда банк – молия хизматлари қўламини кенгайтиришга тўсқинлик қилаётган факторларнинг асосий сабаби, бугунги кунда вилоятларнинг барча туманлари ва қишлоқларида электр ҳамда алоқа хизматлари тўғри йўлга қўйилмагалигидир. Масалан, айрим ҳудудларда электр тармоғи бир кунда 8-10 соатлаб ишламаслиги, қўп ҳудудларда телефон-телеграф алоқаси ўтказилмагалигидир.

Вилоятларнинг барча туман марказларида ҳамда энг чекка қишлоқларида маҳаллий аҳоли билан доимий мулоқотда бўлиш, айнан шу жойларда банк-молия муассасаларини ташкил этиш лозим. Маълумотларга кўра молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотларнинг асосий қисми республика пойтахти Тошкент шаҳрида жойлашган, жумладан 27 та кредит уюшмалари, 28 та ломбардлар, 6 та микрокредит ташкилотлари. Бу рақамларни республика миқёсида фаолият юритаётган молиявий ташкилотларнинг нисбатига олиб қарайдиган бўлсак, Тошкент шаҳрида фаолият юритаётган кредит уюшмаларининг 40 фоизи, ломбардларнинг 83 фоизи, микрокредит ташкилотларининг 25 фоизини ташкил этади.

Маълумотлардан кўринадики, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига йўналтирилаётган кредитлар миқдори 2001 – 2009 йиллар мобайнида 11 баробар ўсган.

Шунингдек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишида унга хизмат кўрсатувчи инфратузилма муассасаларининг ташкил этилиши ва хизмат сифати даражасининг яхшиланиб бориши сезаларли таъсир кўрсатмоқда (3 – жадал).

Жадвалдан кўринадики, бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда – модернизация қилишда корхона ва ташкилотларга 10 дан ортиқ турдаги 7 минга яқин инфратузилма муассасалари хизмат кўрсатиб. Фаолият учун зарур шарт – шароитларни яратиб бермоқда.

Республика Президенти ва ҳукумат томонидан молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотларни қўпайтириш учун барча шарт – шароитлар яратилиб берилаётган бўлсада, ушбу ташкилотлар Республиканинг барча ҳудудларида бир текис ташкил қилинмаяпти.

3 – жадвал

Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи мавжуд инфратузилма объектилари (2010 йил 1 январь қолатига, бирликда)¹⁶

Инфратузилма объекти номи	Сони
Тижорат банклари филиаллари	1042
Минибанклар	2318
Ахборот – маслаҳат марказлари	262
Консалтинг марказлари	327
Аудитор фирмалари	113
Ўқув марказлари	917
Бағ'олаш компаниялари	138
Товар хом ашё биржаларининг савдо майдончалари	204
Микрокредит ташкилотлари	32
Кредит уюшмалари	103
Бизнес – инкубаторлар	34
Суғурта ташкилотлари	32
Брокерлик идоралари	1424
ЖАМИ	6946

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” қамда “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа – Тошкент: Иқтисодиёт. – 2010. 76-77 бет.

Мисол учун Ўзбекистон Республикасида бирорта ҳам кредит уюшмаси ташкил этилмаган. Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида эса “Кредит уюшмалари тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинганига етти йил бўлган бўлсада, ушбу ҳудудларда атига биттадан кредит уюшмалари ташкил этилган. Шунингдек Жиззах, Ўш вилоятлари, Навоий, Наманган ва Хоразм вилоятларида ҳам кредит уюшмаларини ташкил этиш суғурулушида олиб борилмоқда. Ломбардларни ташкил этиш бўйича қилинаётган барча сай – қаракталарга қарамасдан, Бухоро, Жиззах, Ўш вилоятлари, Навоий, Наманган, Сурхондарё, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида бирорта ҳам ломбард ташкил этилмаган. “Микрокредит ташкилотлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинганига уч йил бўлган бўлсада, микрокредит ташкилотлари Жиззах, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида ташкил этилмаган.

4 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар тўғрисида маълумот (01.01.2009 йил)¹⁷

Т/Р	Вилоятлар	Кредит уюшмалари	Ломбардлар	Микрокредит ташкилотлари
1	Ўзбекистон Республикаси		1	3
2	Андижон	11	1	1
3	Бухоро	5		2
4	Жиззах	2		
5	Ўш вилояти	2		2
6	Навоий	3		1
7	Наманган	3		2
8	Самарқанд	4	2	2
9	Сурхондарё	1		2
10	Сирдарё	1		
11	Тошкент вил.	4	1	2
12	Фарғона	13	1	3
13	Хоразм	2		
14	Тошкент шаҳри	27	28	6
	ЖАМИ	78	34	26

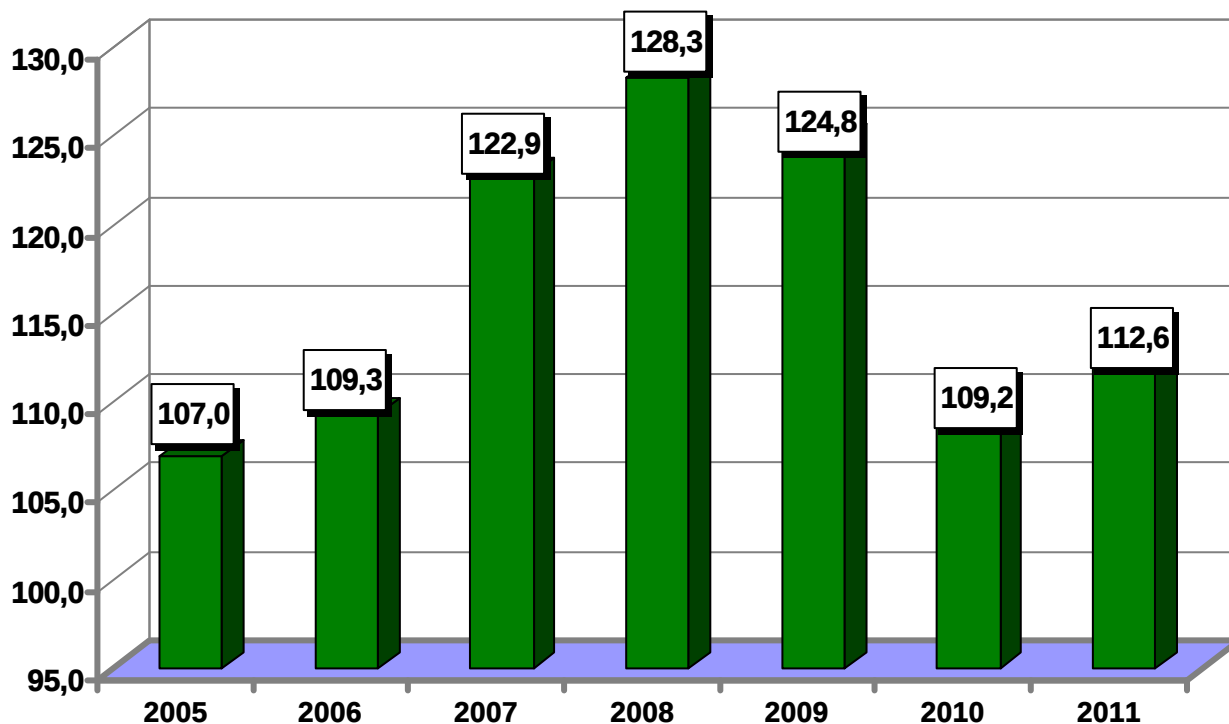
¹⁷ www.cbu.uz

Узоқ муддатли кредитлар берадиган ташкилотлар яъни молиявий институтларни ўллаб – қувватлаш, уларни сонини кўпайтиришдан асосий мақсад, тадбиркорлик субъектларининг ва фуқароларни тадбиркорлик фаолиятларини амалга ошириш учун уларнинг молиявий маблағлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашдан иборатдир. Албатта юқорида санаб ўтилган вилоятларда тадбиркорлик субъектлари ва янгитдан тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилаётган фуқаролар мавжуд, лекин улар фақат тижорат банкларига мурожат қилиш билан чекланиб қолмоқдалар.

Молиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотларнинг республика ҳудудларида ташкил этишнинг энг асосий сабаби, аҳолининг баъзи қатламларида тадбиркорлик фаолиятни ривожлантириш учун молиявий аҳоли етарли эмас, бироқ асосийси уларда хунармандчилик санъатининг энг ноёб азалий усуллари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нес-нобуд қилмасдан жойида қайта ишлаш имкониятлари мавжуддир.

2-чизма

Ўзбекистон Республикасида 2005-2011 йилларда инвестициялар суръатлари (олдинги йилга нисбатан фоизда)¹⁸

¹⁸ www.mineconomy.uz

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Барчамиз оддий бир аниқ айтиш яхши англаб олишимиз даркор – инвестицияларсиз модернизация аниқ айтиш янгилик аниқ айтиш бўлмайди.”¹⁹

Яна бир нарсани такидлаб ўтиш жоизки айнан чет элдан кириб келаётган инвестициялар республикада узоқ муддатли кредитларнинг родини оширмоқда. Мамлакатимизга кириб келаётган инвестициялар ҳажмининг ўзгариши (2- қизма) билан бир аниқ айтиш аниқ айтиш, инвестициялар таркибида узоқ муддатли кредитлар ҳажмининг қўпайиши (5-жадвал) кузатишмоқда.

5-жадвал

2006-2011 йилларда инвестициялар таркибининг ўзгариши²⁰

Молиялаштириш манбалари	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2011 й.
Давлат бюджети	10,7	9,0	9,0	8,1	7,4	5,1
Чет эл инвестициялари	19,0	22,8	25,8	32,4	28,8	25,3
Корхоналар ва аниқ айтиш олиш маблақлари	60,0	59,0	53,9	46,9	47,3	49,0
Бошқа манбалар (банк кредитлари)	10,3	9,2	11,3	12,6	16,5	20,6

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 21 декабрдаги ПҚ -1442 – сонли қарорига асосан “Ўзбекистон Республикаси саноатини ва инфратузилмасини ривожлантириш дастури” тасдиқланган. Дастурга 519 та, 47,5 млрд.доллга тенг инвестицион лойиқалар киритилган бўлиб, дастурда қўзда тутилган барча тармоқдаги инвестицион лойиқаларнинг молиявий манбалари бўйича тақсимланишида банк кредитлари (3,45%) ва Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблақлари (6,44%) муҳим аниқ айтиш касб этади. Бундан ташқари молиялаштириш манбалари аниқ айтишланмаган (23,11%)

¹⁹ И.Каримов. Асосий вазифамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир – Т.: Ўзбекистон – 2010. 56б.

²⁰ www.minesonomy.uz

лойиҳаларда ҳам банк кредитларининг иштирокини ва дастурдаги барча лойиҳалар узоқ муддатга мўлжалланганилигини назарга оладиган бўлсак, мамлакатни модернизация қилишда узоқ муддатли банк кредитларининг ўрни янада ошишига шубҳа йўқ. Дастурга киритилган инвестицион лойиҳаларнинг молиялаштириш манбалари ҳақида батафсил маълумотни 6-жадвалда кўриш мумкин.

6-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 21 декабрдаги
ПҚ-1442-сонли қароридаги инвестицион лойиҳаларнинг молиявий
манбалар бўйича тақсимланиши²¹**

№	Молиялаштириш манбалари	Ҳайъати (млн.долл)	Ҳоизда
1.	Лойиҳалар сони	519	100
2.	Умумий ҳайъати	47 499,70	100
	шу жумладан молиялаштириш манбалари бўйича:		
2.1	Корхоналарнинг ўз маблағлари	8 132,90	17,12
2.2	Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари	3 060,90	6,44
2.3	Тижорат банклари кредитлари	1 640,70	3,45
2.4	Хорижий инвестициялар ва кредитлар	23 685,60	49,87
2.5	Молиялаштириш манбалари аниқланмаган	10 979,60	23,11

Хулоса қилиб айтганда, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини хорижий узоқ муддатли кредит линиялари орқали ва Республика тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитлари орқали кредитлаштиришнинг мавжуд муаммоларини ҳал этиш бевосита икки томонлама манфаатларни қисобга олиб самарали иш олиб бориш орқалигина ўз ечимини топиши мумкин. Шундан сўнггина Ўзбекистон Республикасида модернизация этиш жараёни тезлашади, миллий ишлаб чиқариш ривожланади, мамлакат экспорт салоҳияти кўтарилади, ишсизлик

²¹ www.mineconomy.uz

муаммолари хал этилиади ва натижада мамлакатда иқтисодийнинг барқарорлашувига эришилади.

3.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийни модернизация қилиш шароитида узоқ муддатли кредитлаш механизмини такомиллаштириш йўллари

Бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари нафақат иқтисодийни ўсиш суръатларини жадаллаштиришда, балки мамлакатимиз учун ниҳоятда муҳим бўлган бандлик ва аҳоли даромадларини ошириш масалаларини хал этишда ҳам етакчи ўрин тутмоқда. Бунга кўп жиҳатдан ҳуқуқий баъзани мустақамланган, иқтисодийнинг мазкур сектори учун барқарор қулайлик, имтиёз ва кредитлар тизимини шакллантириш масалаларига жиддий эътибор берилаётган фикримизнинг яққол тасдиқидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукумати томонидан кейинги йиллар давомида қабул қилинган қатор фармон ва қарорлари натижасида мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини рақобатлантириш, қўмаклашиш ва янги бизнес муҳитини барпо – этиш устивор йўналишларининг асосий мазмунига айланди. Шунга кўра Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки, Иқтисодий вазирлиги, Давлат мулк қўмитаси, Молия ва Адлия вазирликлари, Савдо – саноат палатаси ва бошқа манфаатдор тузилмаларни жалб қилган ҳолда, кичик бизнес учун қўшимча кафолат, имтиёз ва преференциялар бериш бўйича ҳукумат қарори лойиҳаси тайёрланмоқда.

Бунда,

1. Солиққа солиш тизимида қўшимча имтиёзлар ва преференциялар бериш, солиқ қонунчилигини барқарорлигини таъминлаш, солиқларни қисқалаш ва тўлашнинг ошқора – соддалаштирилган усулларини ишлаб чиқиш.

2. Фаолиятни айрим турлари билан шуғилланиш учун рухсат бериш тартибини ташкил этиш ва соддалаштириш, кичик бизнесни ариза бериш асосида рўйхатга олиш тизимини босқичма – босқич жорий этиш.

3. Йирик корхоналарнинг буюртмалари асосида майда бутловчи қисмларни ташкил этиш, хонадонларда майда хусусий цехлар очишни рағбатлантириш ва бу цехлар учун узоқ муддатли кредитларни ажратиш.

4. Кичик корхоналарда ишлайдиган, аynиқса қишлоқ жойларда касаначилик билан шуғилланадиган фуқаролар учун моддий техник таъминот бўйича хизмат кўрсатадиган ва улар томонидан тайёрланган маҳсулотни сотишга кўмаклашадиган тузилмалар яратиш бўйича асосий масалалар белгилаб олинди.

Ўзбекистон Республикасини модернизация қилиш жараёнида энг асосий масалалардан бири этиб қишлоқ қиёфасини ва қишлоқ аҳолисининг уй-жой шароитларини сифатли яхшилаш, қишлоқ жойларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш, уй-жой қурилишини узоқ муддатли имтиёзли кредитлаш тизимини кенг жорий этиш мақсадида қанда тасдиқланган “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурига мувофиқ “Қалла банк” акциядорлик тижорат банки акциядорлари қарори ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги қанда Марказий банки “Қалла банк” акциядорлик тижорат банки негизида “Қишлоқ қурилиш банк” акциядорлик тижорат банкини ташкил этиш қанда унинг устав капиталини 10 млрд.сўм миқдорида шакллантириш, улушларни унинг акциядорлари орасида иловага мувофиқ тақсимлаш тўғрисидаги таклифларига розилик берилди.

“Қишлоқ қурилиш банк” акциядорлик тижорат банкининг асосий вазифалари этиб:

-уй-жой коммунал, ижтимоий соҳа ва қишлоқ аҳоли пунктларини ободонлаштириш борасидаги эҳтиёжларни амалга оширишда аҳоли қанда юридик шахсларга кредит бериш ва банк хизмати кўрсатиш;

-ишло жойларда тасдиланган намунавий лойиалар бўйича уй-жойлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма объектларини қуриш ҳамда таъмирлашни амалга оширадиган ихтисослаштирилган пудрат ташкilotларига кредит бериш ва лизинг хизматларини кўрсатиш;

-янги замонавий қурилиш материаллари ва конструкциялари ишлаб чиқарадиган, тасдиланган намунавий лойиалар бўйича ишлода объектлар қуришнинг индустриал ва йишма технологияларни жорий этадиган барча мулкчилик шаклидаги корхоналарга кредит бериш ва комплекс тарзда банк хизматларини кўрсатиш;

-ишло иёфасини сифатли яхшилашни, ишло жойларда муандислик ҳамда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва такомиллаштиришни, жумладан, йўллар, энергия ва сув таъминоти тизимлари, ишло врачлик пунктлари, мактаблар, болалар спорт объектларини реконструкция қилиш, ишло аҳоли пунктларини транспорт коммуникациялари, ичимлик суви, хизмат кўрсатиш билан сервис соҳаси объектлари, телекоммуникация тармоқлари билан таъминлашни назарда тутган ҳолда инвестиция фаолиятини олиб бориш, шунингдек лойиаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни молиялаштириш;

-универсал тижорат банки сифатида юридик ва жисмоний шахсларга ҳонун қўжжатларида белгиланган тартибдаги бошқа комплекс банк хизматларини кўрсатиш белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Марказий банкнинг “ишло қурилиш банк” акциядорлик тижорат банкнинг ресурс базасини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг йиллик 3 фоизли фоиз ставкаси бўйича 2010 йилда мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига ажратмалар ҳисобидан 5 йил имтиёзли давр билан 170,0 млрд.сўмгача миқдорда камида 15 йил муддатга бериладиган маҳсадли кредит линияси, ҳалроқ молия институтлари ва бошқа хорижий молия-кредит тузилмаларининг маҳсадлиузоқ муддатга мўлжалланган имтиёзли кредитлари, инвестициялари ҳамда грантлари, шунингдек “ишло қурилиш

банк” акциядорлик тижорат банки томонидан ўйимча чиқариладиган акциялар ва бошқа имматли оловларни юридик ва жисмоний шахсларга сотишдан тушадиган маблавлар исобидан ўйимча шакллантириш манбалари борасидаги таклифлар абул қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан, шу жумладан “Қишлоқ қурилиш банк” акциядорлик тижорат банкининг устав капиталини шакллантириш учун ажратиладиган маблавлар тасдиқланган намунавий лойиҳалар бўйича яқка тартибдаги уй-жой қурилишини молиялаштиришга маъсадли тарзда йўналтирилади. Жисмоний шахсларга намунавий лойиҳалар бўйича яқка тартибдаги уй-жой қурилиши учун Марказий банкининг айта молиялаш ставкаси 50 фоизи миқдоридаги фоиз ставкаси билан энг кам иш қанининг 1000 бараваригача миқдорда 15 йил муддатгача кредитлар берилади. Лойиҳаларни банк томонидан бозор шартлари асосида жалб этилган маблавлар исобидан молиялаштириш ҳамда бошқа банк хизматларини кўрсатиш онун қўжатларида белгиланган тартибда тижорат асосида амалаг оширилади.

Юқорида биз “Қишлоқ қурилиш банк” мисолида Ўзбекистон Республикасини модернизациялаш жараёнида узоқ муддатли кредитлаш жараёнинг бир турини кўриб чиқдик, лекин бу олиб борилаётган ишлар камлик қилади. Шунга кўра Республикамиз тижорат банкларининг кредитлаш амалиётини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммолар сифатида қуйидига муаммоларни кўрсатиш мумкин:

1.Республикамиз тижорат банкларининг атор филиалларида кредитларни расмийлаштириш ва уларнинг бухгалтерия исобини юритиш жараёнида камчиликлар мавжуд. Жумладан, муддати ўтган кредитларни ўз вақтида “Муддати ўтган кредитлар” исобрақамларида акс эттирмаслик таснифланган кредитлар бўйича заҳираларни тўлиқ шакллантирмаслик қоллари мавжуд.

2. Кредитлаш шакллари ва усулларида тўлаёنли фойдаланиш муаммоси.

Ушбу муаммонинг моёияти шундаки, республикада банк амалиётида кредитлашнинг овердрафт, фарфейтинг, контофрент шакллари ва очилган исоб раёамлари асосида кредитлаш каби усуллари мавжуд эмас. Бу эса, ўз навбатида, кредитлаш самарадорлигига салбий таъсир ёилмоёда. Чунки ёар бир кредитлаш шакли ўзига хос афзалликларга эга бўлиб, бир кредитлаш шаклининг ўрнини иккинчи кредитлаш шакли боса олмайди.

Бу муаммоларни бартараф этиш учун хорижий давлатлар тижорат банкларининг кредитлаш амалиётини такомиллаштириш борасидаги тажрибаларидан республикада банк амалиётида фойдаланиш имкониятлари яратилиши керак:

- кредитлашнинг халёаро банк амалиётида кенг ёўлланиладиган овердрафт ва контофрент шаклларида республикада банклари кредитлаш амалиётида фойдаланиш маёсадга мувофиё;

- Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида кредитларни расмийлаштириш ва уларнинг бухгалтерия ёисобини юритишда йўл ёўйилаётган камчиликларни бартараф этиш маёсадида тижорат банклари ички аудит хизмати ходимларининг маёсулиятини ошириш зарур;

- мамлакатимиз тижорат банкларининг мижозларни кредит тўловига лаёёатлилигини баёолаш тизимини такомиллаштириш зарур.

Кўпчилик ривожланаётган давлатларда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг банк амалиётида овердрафт усулида кредитлаш ривож топмаган. Бу эса, табиийки, кредитлашнинг ушбу шакли бўйича амалий тажрибани етарли эмаслиги ёамда уларни ёўллашда маёлум тўсиёларни мавжудлигидан далолат беради.

1.Республикада банк амалиётида ёам кредитлашнинг ушбу усуллари Марказий банкнинг “Хўжалик субъектларига ёисёа муддатли кредитлар бериш ёоидалари” 1996 йил 20 апрелда ишлаб чиёилган 33-сонли

йўриномасида ўз ифодасини топгандир. Бироқ тўлов тизимидаги бир қатор ушбу кредит шаклларида тўлақонли фойдаланишга йўл қўймайди.

2. Республикамиз тижорат банкларида кредитларни расмийлаштириш ва уларнинг бухгалтерия қисобини юритишда йўл қўйиладиган камчиликларни бартараф этиш ва уларни йўл қўйилишининг олдини олиш мақсадида тижорат банклари ички аудит хизматининг кредитларни назорат қилиш бўлимининг жавобгарлиги ва маъсулиятини ошириш лозим. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг “Тижорат банклари фаолиятини инспекцион текшириш” департаменти ходимлари томонидан текшириш ўтказилганда кредитларни расмийлаштириш ва уларнинг бухгалтерия қисобини юритишда камчиликларга йўл қўйилганлиги аниқланса, у қолда, ички аудит хизматининг ушбу масалалар аудитига маъсул ходимларига нисбатан жаримага тортиш чоралари қўлланилиши лозим.

3. Тижорат банклари мижозларининг асосий қисмида юқори ликвидли гаров объектларининг етишмаслигини қисобга олиб, банкларда мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг молиявий кўрсаткичлар тизимидан тўлиқ фойдаланишни йўлга қўйиш лозим.

Республикамизнинг тижорат банкларида бешта молиявий кўрсаткичлар мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда фаол тарзда фойдаланилмоқда. Бизнинг фикримизча, бу етарли эмас, яъни бу коэффициентлар мижозни кредитга лаёқатлигига тўлиқ баҳо бермайди. Республикамиз тижорат банкларининг фаолиятида, мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда, биз таклиф этган 16 та молиявий кўрсаткичдан тўлиқ фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Республикамизнинг бир қатор тижорат банкларида қўлланилаётган кредитга лаёқатлиликни баҳолаш кўрсаткичлари мижознинг пул оқимини реал даражасини аниқлаш имконини бермайди. Бизнинг фикримизча, баҳолаш тизмига хос бўлган икки асосий камчилик мавжуддир:

-биринчидан, етарли даражада баъолаш кўрсаткичларидан фойдаланилмаётганлиги;

-иккинчидан, ўртача тармоқ кўрсаткичларини доимий равишда ва баъолий тарзда эълон қилинмаётганлиги.

Республикамиз банк амалиётида асосан 5-7 та кўрсаткичга асосланган баъолаш тизимидан фойдаланилмоқда. Бу борадаги иккинчи камчиликнинг моҳияти шундаки, баъолаш кўрсаткичларининг асосий қисми ўртача тармоқ кўрсаткичлари билан солиштириш асосида қўлланилади. Шу боисдан, доимий тарзда эълон қилинадиган ва сохат бўлмаган ўртача тармоқ кўрсаткичларининг бўлиши баъолаш тизимини такомиллаштиришнинг зарурий шarti қисобланади.

Юридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни такидлаш жоизки, Республикамиз тижорат банклари томонидан бериладиган узоқ муддатли кредитлар мамлакатни модернизация қилишда катта аҳамият касб этади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Муҳтарам юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Барчамиз оддий бир аҳоли атни яхши англаб олишимиз даркор – инвестицияларсиз модернизация ҳам, янгиланиш ҳам бўлмайди. Бу ўринда биз нафақат конхоналар томонидан инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни жадллаштиришни, балки бундан ташқари тижорат банклари анчалик манфаатдор экани ва улар бу лойиҳаларда ўз кредит ресурслари билан нечоқли фаол иштирок этаётганини ҳам кўзда тутамиз. Бунинг учун тижорат банклари етарли капиталга эга, молиявий барқарор бўлиши лозим, бир сўз билан айтганда, улар йирик инвестиция институтларига айланиши даркор”.²²

Тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитлари улушини ошириш бўйича қўрилган чоралар туфайли банкларнинг кредит портфели таркибида ҳам сифат ўзгаришлари рўй бермоқда. Умумий кредит портфелида узоқ муддатли, яъни 3 йилдан ортиқ муддатга бериладиган инвестиция кредитларининг улуши 2000 йилнинг охиридаги 35 фоиздан 2010 йилнинг охирида 75,2 фоизга ўсди.

Марказий банк ва Молия вазирлиги тижорат банклари билан биргаликда банкларнинг жами капиталини 2010 йилда камида 20 фоизга ошириши, яъин икки йилда эса унинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан қажмини 10 фоизга етказиши лозим. Бу борада банк хизматининг ялпи турларини жорий этиш, аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш маблаҳларини банкларнинг узоқ муддатли депозитларига жалб этишни камида 30 фоизга қўпайтириш, мамлакат иқтисодиётига киритиладиган узоқ муддатли кредит қўйилмалари улушини ички манбалар қисбидан ошириш учун мустақам асос яратиш масалаларини қўшимча равишда ишлаб чиқиш талаб этилади. Тижорат банклари фаолиятини баҳолаш мезонларини ўзгартириш учун бугунги кунда уларнинг ишини ишини узоқ муддатли

²² И.Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиршир. Тошкент.: “Ўзбекистон” 2010 -80 бет, 57-бет.

кредит ўйилмалари улушининг ўсиши ва бунинг учун ички манбаларни жалб этиш нуқтаи-назаридан баҳолаш керак. Шу ўринда ўз кредит портфелида 85 фоиздан зиёд узоқ муддатли кредитга эга бўлган “Ўзсаноатўрилишбанк” фаолиятини алоҳида айд этиш мумкин. Бундай фаолият бошқа банклар учун ўрнак бўлмоқда.

Тижорат банклари зарар кўриб ишлаётган ва иқтисодий ночор корхоналарни соқломлаштириш жараёнига жалб қилиш тажрибаси амалда ўзини тўла оқлайди. Ўали Ўам эски техника ва технологиялар асосида ишлаётган, ҳеч қандай иқтисодий истиқболи бўлмаган корхоналарни тугатиш ва уларнинг негизида янги замонавий ишлаб чиқариш ўувватларини ташкил этиш керак.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, фермерликни ривожлантиришни молиялашда тижорат банкларининг ролини кучайтириш бўйича ишларни давом эттириш зарур. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналарига 2010 йилда кредит ресурслари ажратиш миқдорини 1,4 барабар ошириш вазифаси ўйилмоқда.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида банкларда узоқ муддатли банк кредитлари қисобини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки АҚШдек иқтисодий ривожланган давлатда банк кредитларини беришдаги йўл ўйилган хато ва камчиликлар жаҳон молиявий-иқтисодий инқрозини келтириб чиқарганлиги барчага маълум. “Мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш шароитида тижорат банклари томонидан узоқ муддатли кредитлаш механизми ва уни такомиллаштириш” мавзуси бўйича олиб борилган илмий изланишлар натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Банклар ва уларнинг хизмат турларининг рақобатбардошлиги муҳим аҳамият касб этади. Зеро, банк рақобатбардошлигини таъминлаш учун ишлаб кўрсатилаётган хизмат миқдори билан бирга унинг хилма-хиллиги, сифати, нархи ва унинг яшаганлиги юқори бўлиши лозим.

2. Дисертациянинг объекти бўлган банк активларининг таълили шуни кўрсатадики, банк активлари таркибида энг катта салмоқ бош банк филиаллардан олинган маблағлар бўлиб, улар 2008 йил жами банк активларининг 8,9 фоизини, 2009 йилда эса 33 фоизини ташкил этган. Бу кўрсаткич 2008 йилга нисбатан 2009 йил 3,1 млрд. сўмга, яъни 403 фоизга, таркибий жиғатдан эса 24,1 фоизга ошган.

Жами активлар таркибида кейинги салмоқ давлат, корхона, ташкилот ва муассасаларга берилган узоқ муддатли кредитларга тўғри келиб, 2008 йилда жами активнинг 12,9 фоизни, 2009 йилда 12,5 фоизини ташкил этади.

Кейинги салмоқ хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларга берилган қисқа муддатли кредитларга тўғри келиб, 2008 йилда улар жами активнинг 5,9 фоизни, 2009 йилда 11,8 фоизини ташкил этади.

Кейинги салмоқ хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларга берилган узоқ муддатли кредитларга тўғри келиб, 2008 йилда улар жами активнинг 5,06 фоизини, 2009 йилда 8,5 фоизни ташкил этган.

7. Банк фаолиятини таълили маълумотлари молиявий аҳоли анча яхшиланганлигини тасдиқлайди. Умуман олганда АТБ “Қишлоқ қурилиш банки” қашақадарё минтақавий филиалининг молиявий аҳоли ёмон эмас. Аммо банк молиявий аҳолини янада яхшилаш имкониятлари мавжудки, бу қолат банк бошқаруви ходимлари зиммасига яширин резервлардан янада унумлироқ фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш маъсулиятини юклайди.

Юқоридаги хулосалар асосида қуйидагиларни таклиф этамиз. Тараққиёт илгарилаб бораётган қозирги шароитда банклар фаолиятини, хизматлар турини кўпайтириш, реклама ва бошқа замонавий усуллар ёрдамида мижозларни кенгроқ жалб этиш замон талабига айланиб бормоқда. Қашақатан қам, бугунги кунда иқтисодиётни ривожлантиришда банкларнинг ролини янада оширишга хизмат турларини кўпайтиришга, қолаверса, жақон банк амалиётини чуқур таълил қилган қолда республикада универсал банк тизими фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантиришни таъазо этади. Бугунги кунда банк бошқарувчилари ва ходимларига бўлган талаб бундан 10

йил олдингига нисбатан жуда юқори. Шундан келиб чиқиб, универсал банк фаолиятини кенгайтиришда қуйидаги ишларни амалга ошириш талаб этилади:

- банкларимизнинг кучли ва кучсиз томонларини ўрганиш;
- банкларнинг нима қисобига ва қандай қилиб харажатларни камайтириш ва даромадни ошириш мумкинлиги режалаштириш;
- универсал банк фаолиятини яратишда рақобатга бардош бериш учун нималарни олмоқ ва нималардан воз кечмоқ зарурлиги белгилаб олиш;
- банкларда инновацион бошқарувни актив усулларини қўллаш.

Бу муаммолар ўз ечимидан келиб чиқиб қозирги кунда универсал банк фаолиятидаги бошқа муаммоларни очиб беришга хизмат қилади. Бизга маълумки, кейинги йилларда банк хизмат турлари йилдан-йилга ортиб бормоқда. Молия соҳасидаги хизмат турларининг ҳам ортиб бориши банк соҳасининг тузилиш структурасини яратишни, глобал ва ривожланган ахборот технологиялардек кенг фойдаланишни талаб этмоқда. Замонавий универсал банк – бу барча эски бошқарув тизимидан воз кечишни, бунинг қисобига уларнинг ўрнини қар томонлама ривожланган, замонавий ахборот технологиялар билан таъминланган ва ҳалқаро банк амалиёти билан бевосита боғланган тизим билан ўзгартиришни талаб этади.

Замонавий универсал банк фаолиятида секинлик, бюрократлик, самарасиз ишлаш, ўз ишини билмаслик, riskли қолатлардан чиқа олмаслик даромадсиз ва рақобатга бардош бера олмаслик қолатлари бўлмасликни талаб қилса, тезкорликни кучлёт мутахассисларни, замонавий банк технологияларидан фойдаланишни, қамиша даромадга эришишни ва рақобатга бардошликни ўзида акс этишини талаб этади. Жақон амалиётида ривожланган мамлакатлардаги банкларнинг универсаллашуви кескин суръатлар билан ортиб бораётган бўлса, ривожланаётган мамлакатлардаги бу қолат босқичма-босқич амалга ошмоқда. Универсал банк фаолиятида, асосан қуйидаги йўналишларга эътиборини қаратади. Ахборотлар, risk, қимматли қоғозлар билан операциялар ва капитални бошқариш. Бундан ташқари,

фаолиятнинг ривожланши янги банк операция турларининг кенгайишига олиб келади.

Универсал банк фаолияти ривожланишининг ҳозирги кундаги асосий омиллари сифатида ҳувидаги кўрсаткичларни келтириб ўтиш мумкин:

- узоқ муддатли стратегиянинг ташкил этиш зарур;
- тажриба бошқарувнинг асоси бўлиши даркор;
- салмоқли капитал, юқори рейтинг ва яхши тажриба;
- ички бозорда юқори ўринни эгаллаш;
- ташқи фаолиятни кенгайтириш;
- мижозларнинг кенг базасига эришиш;
- банк хизмат турларининг хилма-хиллигига эришиш;
- кросс сотувчи ва кросс маркетинг фаолиятини ривожлантириш;
- молиявий хизмат кўрсатишнинг ҳаётий фазасини яратиш;
- келажақда мустақил банк фаолиятига эришиш учун юқори капиталга

интилиш лозим.

Узоқ муддатли стратегияни асосини ташкил этиш, жамъон банк амалиётида рискларнинг тўғри тақсимланиши ва хизмат турларининг кўплиги мијознинг оладиган даромадларига сезиларли равишда таъсир қилмайди. Аммо бу ҳолат ҳамма жойда ҳам бир хил эмас, шунинг учун банклар узоқ муддатли стратегия усули орқали ўз мавқеини мустақамлаб боради. Удум ва тажриба бошқарувнинг асоси бўлиши муҳим бўлиб қолмоқда. Универсал банк ўз бошқарув тизимини яратишда, ҳар томонлама юқори тажрибага асосланган инвестицион бизнес фаолиятида асосланган тизимга боқланган ва риск маданиятини чуқур тақлил қила оладиган, баъолай оладиган тизим бўлишини талаб этади. Шунинг учун республикамиздаги банклар фаолиятида бошқарув тизимли удум ва тажрибани бевосита боқлаган ҳолда олиб боришни кўзда тутати. Жамъон иқтисодий интеграциясига яқинлашиш ҳар нарсани кўр-кўрона кўчириб олишни эмас, балки уни шароитдан келиб чиқиб, минтақавий муҳитга мослаган ҳолда тадбиқ этишни тақазо этади. Бундан ташқари, банклар хизмат турларини ахборот

технологияларига асосланиб олиб бориш жаъон амалиётига тоборо кенг кириб келмоқда. Банклар мижозларга интернет орқали хизмат турларини таклиф этишлари мижозлар ўз офисидан бевосита банк тармоқларига боқланиши, вақтдан унумли фойдаланган ҳолда операцияларни интернет орқали амалга ошириши банкларни мижозлар базасини яна кенгайтириш имконини беради.